

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ**  
**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**  
**BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ**

**“Dünya iqtisadiyyatında qida təhlükəsizliyi problemi və həlli yolları”  
mövzusunda**

**MAGİSTR DİSSERTASİYASI**

**Əhmədzadə Cəlal Vüqar**

**BAKI – 2021**

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ**  
**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**  
**BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ**

**BMDM-in direktoru**

**i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu**

\_\_\_\_\_ **imza**

“ \_\_\_\_\_ ” \_\_\_\_\_ **2020-ci il**

**“Dünya iqtisadiyyatında qida təhlükəsizliyi problemi və həlli yolları”**

**mövzusunda**

**MAGİSTR DİSSERTASIYASI**

**İxtisasın şifri və adı: 060411 Kommersiya fəaliyyəti**

**İxtisaslaşma: Kommersiya**

**Qrup: 904**

**Magistrant**

**Əhmədzadə Cəlal Vüqar oğlu**

\_\_\_\_\_ **imza**

**Elmi rəhbər**

**i.e.n., dos. Hüseynov Adil**

**Şeyruz oğlu**

\_\_\_\_\_ **imza**

**Proqram rəhbəri**

**i.ü.f.d., dos. Nəcəfova Kəmalə Akif qızı**

\_\_\_\_\_ **imza**

**Kafedra müdiri**

**i.e.d., prof, Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu**

\_\_\_\_\_ **imza**

**BAKİ-2021**

## **Elm andı**

Mən, Əhmədzadə Cəlal Vüqar oğlu and içirəm ki, “Dünya iqtisadiyyatında qida təhlükəsizliyi problemi və həlli yolları” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

# “DÜNYA İQTİSADİYYATINDA QIDA TƏHLÜKƏSİZLİYİ PROBLEMI VƏ HƏLLİ YOLLARI”

## XÜLASƏ

**Tədqiqatın aktuallığı:** Bir çox mürəkkəb amillərə görə dünyada ərzaq təhlükəsizliyi daha kəskinləşir və bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə aclıqdan əziyyət çəkənlərin sayı artır. Bu baxımdan, əhalinin kifayət qədər miqdarda qida ilə etibarlı təmin edilməsi davamlı və sabit sosial-iqtisadi inkişafın əsas şərtlərindən biri olmuşdur.

**Tədqiqatın məqsədi:** Dissertasiyanın əsas məqsədi beynəlxalq qida təhlükəsizliyi problemini və onun həlli mexanizmlərini araşdırmaq və Azərbaycanda qida təhlükəsizliyini gücləndirmək istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdir.

**İstifadə olunmuş tədqiqat metodları:** Bu tədqiqat zamanı aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir: müqayisə, analiz və sintez, deduksiya və induksiya, statistik analiz metodu, əmsallar metodu, qrafik metod, habelə strateji analiz və s.

**Tədqiqatın informasiya bazası:** Tədqiqat işinin informasiya bazası iqtisadçı-alimlərin respublikamızda və xaricdə yazılmış elmi əsərlərindən, beynəlxalq iqtisadi təşkilatların hesabatlarına və dövri mətbuat orqanlarına aid statistik məlumatlardan ibarətdir.

**Tədqiqatın məhdudiyyətləri:** Azərbaycanda bu sahədəki müəssisələr haqqında məlumatın çatışmazlığı və ictimaiyyət üçün əlçatan olmaması.

**Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri:** Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıda qeyd olunanlardan ibarətdir:

- Beynəlxalq qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mövcud qlobal və regional tendensiyaların müəyyənləşdirilməsindən;

- Beynəlxalq qida təhlükəsizliyi məsələlərinin təzahürünün hərtərəfli, sistemli və əmil təhlilindən;

- Dünyada qida təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün nəzəri nəticələrin və praktik təkliflərin hazırlanmasından ibarətdir.

- Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Tədqiqat işinin nəticələri dünyada ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün analitik əsas kimi istifadə olunma bilər, eyni zamanda bir sıra “Azərbaycan iqtisadiyyatı”, “Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasəti”, “Dünya iqtisadiyyatı” kurslarının tədrisi üçün istifadə edilə bilər.

*Açar sözlər: qida təhlükəsizliyi, həlli yolları, ərzaq bazarı, strateji xəritə*

# **“THE PROBLEM OF FOOD SECURITY IN THE WORLD ECONOMY AND SOLUTIONS”**

## **SUMMARY**

**The actuality of the subject:** Due to many complex factors, food security in the world is deteriorating, and the number of people suffering from hunger is increasing in many developing countries.

**Purpose and tasks of the research:** The main purpose of the dissertation is to study the international problem of food security and its solution mechanisms and to identify areas for strengthening food security in Azerbaijan.

**Used research methods:** The following methods were used in this study: comparison, analysis and synthesis, deduction and induction, statistical analysis method, coefficient method, graphical method, as well as strategic analysis, etc.

**The information base of the research:** The information base of the research consists of scientific works of economists-scientists written in our republic and abroad, reports of international economic organizations and statistical data on periodicals.

**Restrictions of research:** Lack of information about enterprises in this field in Azerbaijan and not available to the public.

**Scientific novelty and practical results of the research:** The scientific novelty of the research consists of the following:

- Identification of existing global and regional trends in ensuring international food security;

- Comprehensive, systematic and factor analysis of the manifestation of international food security issues;

**The novelty and practical results of investigation:** The results of the research can be used as an analytical basis for the development and implementation of strategies to ensure food security in the world, as well as for teaching a number of courses “Azerbaijani economy”, “World Economy”.

*Keywords: food security, solutions, food market, strategic map*

## **İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR**

<b>ABŞ</b>	Amerika Birləşmiş Ştatları
<b>FAO</b>	BMT-nin Ərzaq və Kənd təsərrüfatı Təşkilatı
<b>GATT</b>	Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş
<b>GCP</b>	Qlobal Katalizator Tərəfdaşları
<b>OECD</b>	İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatı
<b>ÜDM</b>	Ümumi Daxili Məhsul
<b>ÜMM</b>	Ümumi Milli Məhsul
<b>ÜTT</b>	Ümumdünya Ticarət Təşkilatı

## MÜNDƏRİCAT

<b>GİRİŞ.....</b>	<b>8</b>
<b>I FƏSİL. BEYNƏLXALQ QIDA TƏHLÜKƏSİZLİYİ PROBLEMİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI.....</b>	<b>11</b>
1.1. Müasir qloballaşma şəraitində qida təhlükəsizliyinin mahiyyəti, məzmunu və spesifik xüsusiyyətləri .....	11
1.2. Qida təhlükəsizliyi probleminə nəzəri baxışların təhlili .....	18
<b>II FƏSİL. QIDA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN DÖVLƏT TƏRƏFİNDƏN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ROLU .....</b>	<b>25</b>
2.1. Beynəlxalq qida təhlükəsizliyi təcrübəsinin xüsusiyyətləri və meylləri.....	25
2.2. Ərzaq təhlükəsizliyi məsələsində Dövlət siyasətinin prioritetləri .....	34
<b>III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA QIDA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ.....</b>	<b>59</b>
3.1. Daxili qida bazarının inkişaf xüsusiyyətləri və göstəriciləri.....	59
3.2. Respublikada qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsində strateji istiqamətlər..	74
<b>NƏTİCƏLƏR VƏ TƏKLİFLƏR.....</b>	<b>82</b>
<b>İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....</b>	<b>85</b>
Cədvəllərin siyahısı .....	89
Sxemlərin siyahısı .....	89

## GİRİŞ

**Mövzunun aktuallığı:** Dünya iqtisadiyyatının qloballaşma prosesi böyüdükcə global problemlərin həllinin aktuallığı artır. Bir çox mürəkkəb amillərə görə dünyada ərzaq təhlükəsizliyi daha kəskinləşir və bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə aclıqdan əziyyət çəkənlərin sayı artır. Bu baxımdan, əhalinin kifayət qədər miqdarda qida ilə etibarlı təmin edilməsi davamlı və sabit sosial-iqtisadi inkişafın əsas şərtlərindən biri olmuşdur. Hər il global, habelə regional və milli qida təhlükəsizliyi səviyyələri əhəmiyyətli dəyişikliklərə və risklərə məruz qalır ki, bu da cəmiyyətin bütün üzvləri üçün qida tədarükünü təmin etmək üçün əsaslı və təcili tədbirlər, səmərəli islahatlar və kənd təsərrüfatı istehsalında qabaqcıl texnologiyalar və metodların tətbiqi tələb olunur. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, son illərdə Azərbaycanda iqtisadi problemlərə cavab olaraq, əsas strateji sənədləri, o cümlədən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı ilə bağlı Strateji Yol Xəritəsi (06 dekabr 2016-cı il № 1138) qəbul edilmişdir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, qeyri-neft kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı, ixrac potensialının genişləndirilməsi mexanizmləri.

Bu mövqelərdən seçilmiş tədqiqat mövzusu aktualdır və tam araşdırılma vaxtıdır.

**Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi:** Qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi hər bir dövlətin milli təhlükəsizliyinin ən vacib elementlərindən biridir. Bu, bu məsələyə olan marağı izah edə bilər. Xarici tədqiqatçılar arasında qida təhlükəsizliyi ilə əlaqəli problemlər və buna nail olma metodları arasında D.X. Holben, M.R. Taylor, H.K. Seligman (ABŞ); E. Barber, S. Devereaux, J. Conway, S. Maxwell (İngiltərə); A. Alinovi, L. Russo, P. Pingali (İtaliya); Apsalyamova, A.A. Kaigorodtseva, M.E. Kazembayev, A. Satybaldin, G. Sultanbekov, E.I. Kendyux (Qazaxıstan Respublikası); J.A. Asylbekov, A.A. Əliyev, S.S. Bekenov, A.S. Dzhanybekova (Qırğızıstan); V.G. Qusakov, V.I. Degtyarevich, Z.M. İlyin, A. Yu. Smeyan, O. V. Steshits (Belarus Respublikası); N.N. Burdeina, I.A. Kryukov, I. Lisan, Ya.S. Poltavets, P. Simenko (Ukrayna) eləcədə, Rusiya qida təhlükəsizliyinə dair nəşrlər arasında A.İ. Altuxova, R.R. Gumerova, A.I.



Kostyaeva, V.V. Miloserdova, A.M. Nikulina, P.M. Pershukevich, T.F. Ryabova, E.V. Serova, I.V. Trotsuk, V. Ya. Uzun, I.G. Ushachev, O.K. Filatova, N.I. Shagaida və başqalarının adlarını qeyd etmək olar.

**Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri:** Dissertasiyanın əsas məqsədi beynəlxalq qida təhlükəsizliyi problemini və onun həlli mexanizmlərini araşdırmaq və Azərbaycanda qida təhlükəsizliyini gücləndirmək istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün tədqiqat qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyuldu:

- beynəlxalq qida təhlükəsizliyinin mahiyyətini, parametrlərini və əsas meyarlarını araşdırmaq;

- qida təhlükəsizliyi sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi;

- beynəlxalq qida təhlükəsizliyi probleminin həllində global və regional tendensiyaların təhlili;

- qida bazarında qida təhlükəsizliyinin beynəlxalq kontekstinin təhlili;

- Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi;

- beynəlxalq qida təhlükəsizliyi probleminin həlli və onların təkmilləşdirilməsi mexanizmlərini öyrənmək;

- mövcud şəraitdə Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin artırılması üçün spesifik mexanizmlərin tədqiqi və inkişafı.

**Tədqiqatın obyektı və predmeti:** Tədqiqatın obyektı beynəlxalq ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemi və bunun təmin edilməsi mexanizmləridir. Bu tədqiqatın predmenti beynəlxalq ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair nəzəri və praktik məsələlərin öyrənilməsidir.

**Tədqiqat metodları:** Tədqiqat işi bir neçə metodlar işlədilərək araşdırılacaqdır, bunlardan birincisi təhlil metodudur. Həmin metod tədqiqat işlərində geniş formada istifadə olunan metodlardanıdır. Araşdırmada təhlil metodları, maliyyə hesabatları prosesini konkret şəkildə öyrənmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İkinci metod. problemin aydınlaşdırılması metodudur. Dissertasiyanın yazılması zamanı məqsəd və vəzifələri təyin etmək üçün problemləri doğru şəkildə müəyyənləşdirmək və analiz etmək vacibdir.

İstifadə etdiyimiz digər bir metod Əvvəlki metoddan fərqli olaraq sintez, daha əsaslı bir araşdırma üçün fərdi elementləri (xassələri) cəm hala gətirmək üçün istifadə edilir.

Materialların geniş formada şərh edilməsi zamanı iqtisadi təhlil, analiz-sintez üsullarından və ehtiyac olduqda digər tədqiqat metod və üsullardan istifadə olunacaqdır.

İşin yekun hissəsində “Dünya iqtisadiyyatında qida təhlükəsizliyi problemi və həlli yolları” haqqında yenilikləri aydınlaşdırılacaqdır.

Dissertasiyanın sonunda işə işlədilmiş yollardan yola çıxaraq qazandığımız ümumi nəticə - fikir qeyd ediləcəkdir.

**Tədqiqatın informasiya bazası:** iqtisadçı-alimlərin respublikamızda və xaricdə yazılmış elmi əsərlərindən, beynəlxalq iqtisadi təşkilatların hesabatlarına və dövrü mətbuat orqanlarına aid statistik məlumatlardan ibarətdir.

**Tədqiqatın məhdudiyyətləri:** Tədqiqat işi yazarkən əsasən Azərbaycan dilində ədəbiyyatların azlığı ilə qarşılaşılmışdır.

**Tədqiqatın elmi yeniliyi:** aşağıda qeyd olunanlardan ibarətdir:

- Beynəlxalq qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mövcud qlobal və regional tendensiyaların müəyyənləşdirilməsindən;

- Beynəlxalq qida təhlükəsizliyi məsələlərinin təzahürünün hərtərəfli, sistemli və əmil təhlilindən;

- Azərbaycanda qida təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün nəzəri nəticələrin və praktik təkliflərin hazırlanmasından ibarətdir.

**Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri:** Tədqiqat işinin nəticələri ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün analitik əsas kimi istifadə oluna bilər, eyni zamanda bir sıra “Azərbaycan iqtisadiyyatı”, “Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasəti”, “Dünya iqtisadiyyatı” kurslarının tədrisi üçün istifadə edilə bilər.

# I FƏSİL. BEYNƏLXALQ QIDA TƏHLÜKƏSİZLİYİ PROBLEMİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

## 1.1. Müasir qloballaşma şəraitində qida təhlükəsizliyinin mahiyyəti, məzmunu və spesifik xüsusiyyətləri

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşma prosesi böyüdükcə dünya iqtisadi problemlərinin həllinin aktuallığı artır. Bu qərar ekoloji, demoqrafik, enerji və xammalın modernləşdirilməsini, okeanların və kosmos potensialının istifadəsini, ekoloji gərginliyin azaldılmasını, silahsızlanmanın həyata keçirilməsini əhatə edir ki, bu da bütün dünya ölkələrinin hökumətlərinin səylərinin birləşdirilməsini və koordinasiyasını tələb edir. Burada qeyd etmək lazımdır ki, qlobal problemlərin və prioritetlərin əhəmiyyətinə görə sıralanması əsassız görünür, çünki hər bir qlobal problemin nəticələri əhəmiyyətli və həlli konkretidir.

Qlobal prioritetlərin dəstəklədiyi qida təhlükəsizliyi problemi də XXI əsrdə universal bir problemdir və qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi bütün ölkələrdə davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsinin əsas meyarlarından biridir.

“Qida təhlükəsizliyi” termininə mümkün qədər dəqiq bir tərif vermək üçün ona yaxın olan aşağıdakı anlayışların mahiyyəti və məzmununun mənası baxımından müqayisəli təhlili aparmaq lazımdır: qida təhlükəsizliyi; qida müstəqilliyi; qida ilə özünü təmin etmək. “Qida təhlükəsizliyi” anlayışına geniş fəlsəfi mənada və daha dar mənada - müəyyən subyekt kateqoriyalarına (fərdlər, ölkələr, bölgələr və s.) münasibətdə baxıla bilər. Milli, sosial və digər təhlükəsizlik növləri sistemində qida təhlükəsizliyinin yerini və rolunu müəyyənləşdirmək üçün “təhlükəsizlik” kateqoriyasının mənasını daha ətraflı araşdıraraq (Quliyev E.A. 2018: s.479).

Təhlükəsizlik müxtəlif mövqelərdən olan tədqiqatçılar tərəfindən nəzərə alınır, “Təhlükəsizlik” anlayışının bəzi təriflərini nəzərdən keçirək.

A.A. Kayqorodstev: Təhlükəsizlik, fərdin, cəmiyyətin və dövlətin, habelə dünya birliyinin mövcudluğu, işləməsi və inkişafı üçün lazımi şərtlərin yaradıldığı həyati mənafehlərin və mövcudluğunun təməl əsaslarının etibarlı şəkildə qorunmasıdır.

Jose Ortega-iGaset: Bir insanın, cəmiyyətin və dövlətin həyati maraqlarını qorumağa yönəlmiş mahiyyəti ilə müəyyən bir dünyanın müxtəlif obyektlərinin canlılığını və canlılığını ifadə edən ayrılmaz bir forma kimi çıxış edən fəlsəfi kateqoriya.

Siyasi ensiklopediya: Təhlükəsizlik, bir fərdin, cəmiyyətin və dövlətin, eləcə də dünya birliyinin daxili və xarici təhdidlərdən mövcudluğunun həyati mənafeələrinin və təməl əsaslarının etibarlı şəkildə qorunmasıdır.

Terminlər lüğəti: Təhlükəsizlik bir fərdin, cəmiyyətin, dövlətin və həyat mühitinin daxili və xarici təhdidlərdən və ya təhlükələrdən qorunmasıdır. İnsan varlığı üçün ən vacib şərtidir.

Ekoloji lüğət: Təhlükəsizlik, fərdin, cəmiyyətin və dövlətin həyati maraqlarının daxili və xarici təhdidlərdən və ya təhlükələrdən qorunmasıdır.

Sosiologiya Ensiklopediyası: Xalqın (dövlətin) kənardan müdaxilə və təzyiqlənmədən öz suveren şəkildə öz sosial, iqtisadi və siyasi inkişaf strategiyasını sərbəst şəkildə seçib həyata keçirə biləcəyi bir dövlət.

Qida təhlükəsizliyinin göstəricilərini təyin edərkən qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi prosesinin çoxölçümlü olmasını nəzərə almaq lazımdır. Bu baxımdan aşağıdakı məqamlar vacibdir (Quliyev E. 2020: s.463).

- əhalinin müxtəlif təbəqələri üçün qidanın fiziki, iqtisadi, sosial mövcudluğunun həyata keçirilməsi şərtləri;
- mövcud qida məhsullarının miqdarı və keyfiyyəti;
- əsas qida növlərinin çatdırılması üçün bazar infrastrukturunu və logistika.

Yuxarıda göstərilən amillərin fəaliyyətə keçməsi ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq proseslərini xarakterizə edən ən vacib meyarları və göstəriciləri vurğulamağa imkan verəcəkdir. Kriteriya bir obyektin, fenomenin və ya prosesin keyfiyyətini əsas götürərək qiymətləndirildiyi bir işarədir. Kriteriyalar, öz növbəsində, göstəricilərə, yəni müəyyən cəmiyyət dəyərlərinə malik ola bilən ədədi xüsusiyyətlərə çevrilir - faktiki, normativ və s. qida təhlükəsizliyi ilə əlaqədar bunlara aşağıdakılar daxildir:

- kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı, qida və emal sənayesi, kənd təsərrüfatı maşınqayırması və s. sahələrin səmərəliliyinin göstəriciləri;

- istehsal olunan məhsulların çeşidi və keyfiyyəti;
- cins, yaş, fəaliyyət növü və s. üzrə əhalinin gəlir səviyyəsi;
- iqtisadi sahələrə və əhalinin müxtəlif qruplarına (ev təsərrüfatlarına) dövlət dəstəyi səviyyəsi;
- növ, çeşid, miqdar, keyfiyyətə görə adambaşına düşən qida məhsullarının istehlakına görə.

Hesablamalara görə, dünyanın meşə örtüyü 62 milyard kubmetr, əkin sahələrinin sahəsi 4 milyard hektardır. Yalnız 1850-1980-ci illərdə planetimizin meşə örtüyü yüzdə 15 azaldı. Bunun əsas səbəbi kənd təsərrüfatı və sənaye fəaliyyətinin genişləndirilməsidir. Təbii ehtiyatlardan səmərəsiz istifadə və ətraf mühitin çirklənməsi qlobal ekoloji problemi çox ağırlaşdırır. Qlobal ekoloji mühitin pisləşməsi kənd ərazilərindən istifadənin inkişafına mənfi təsir göstərir. İnsanın mövcud olduğu müddətdə 2 milyard hektar ərazinin yararsız hala düşdüyü, hazırda istifadə olunan kənd təsərrüfatı torpaqlarından xeyli çox olduğu təxmin edilir. Orta hesabla hər il torpaqlar ən azı 6 milyon hektar azalır. Keyfiyyət parametrlərinə görə, dünyanın faydalı torpaqlarının 10 faizi əkinçilik üçün əlverişlidir, 30 faizi orta hesabla, 60 faizi yoxsuldur, yəni praktiki olaraq pozulmuşdur. Bu prosesin dünyada sürətlə artan əhalidə baş verdiyini nəzərə alsaq, ərzaq məhsullarına olan tələbin nə dərəcədə aktual bir problemə çevrildiyini təsəvvür edə bilərik (Quliyev E.A. 2018: s.479).

Təbii ehtiyatların tükənməsi və dünya əhalisinin sürətlə artması ərzaq təhlükəsizliyi problemini daha da artırır. Dünya iqtisadiyyatının inkişaf mərhələsində E & S ilə ƏMTQ arasındakı boşluğun mövcudluğu və dərinləşməsi əhalinin rifah səviyyəsində və ərzaq təhlükəsizliyində özünü göstərir. Qida təhlükəsizliyindən əziyyət çəkən insanların yüzdə 90-dan çoxu inkişaf etməkdə olan ölkələrdədir. Bir neçə ildən sonra aclıqdan əziyyət çəkənlərin sayı 1,5 milyardı keçəcək və bu ölkələr acların yüzdə 75-ini təşkil edir.

Gördüyünüz kimi, getdikcə kəskinləşən qlobal qıtlıq problemi dünya ictimaiyyətini ciddi narahat edir və qlobal gündəliyin bir nömrəli mövzudur. Keçən əsrin ikinci yarısında qlobal problemlər araşdırılmağa başladı. Dünyanın

perspektivlərini öyrənmək üçün bir sıra elmi cəmiyyətlər, qurumlar, mərkəzlər, klublar, fondlar yaradıldı. Bildiyiniz kimi, bu klublardan biri də 1968-ci ildə yaradılan və qlobal iqtisadi inkişafın modelləşdirilməsi və proqnozlaşdırılması ilə məşğul olan Roma Klubudur.

İlk dəfə 1972-ci ildə Roma Klubunda müzakirə olunan Böyümənin Sınırları hesabatında yaxın 130 illik qlobal inkişaf dövründə sürətlənmiş sənayeləşmə və əhali artımı, qida çatışmazlığının genişlənməsi, təbii ehtiyatların tükənməsi və ətraf mühitin deqradasiyası kimi qlobal tendensiyalar araşdırılmışdır. Potensial əkinçilik ərazilərinin 3.2 milyard dollar olduğu qənaətinə gəldilər. Bu 130 il ərzində dünyanın maksimum məhsuldarlığını üç dəfə artırma bilməsi, təbii ehtiyatlardan istifadənin 20 dəfə artması, ətraf mühitin çirklənməsi 25 dəfə pisləşməsi, dünya əhalisinin 33 ildə 33 ildə iki dəfə artması və bunun nəticəsində dünya iqtisadi prosesinin dəyişməsi tamamilə mümkündür. planlaşdırılmamış və tənzimlənməmiş bir müddətə. Bu vəziyyətdə natiqlər dünya üçün belə bir təhdidə qarşı tədbir olaraq demoqrafik və iqtisadi artımın azaldılmasını və “sıfır böyümə” modelinin tətbiq edilməsini təklif etdilər (Позняковский В.М. 2015: с.269).

Bundan sonra tənqidçilər “sıfır böyümə” modelini tənqid etdilər, digər hesablara əsaslanaraq balanslaşdırılmış iqtisadi və əhali artımı konsepsiyasını təklif etdilər, həmçinin ticarət, maliyyə və kredit münasibətlərinin modernləşdirilməsi, ərzaq məhsullarının daha səmərəli paylanması, elmi və texniki əməkdaşlığın genişləndirilməsi və s. bu sahədə beynəlxalq iqtisadi qaydanın təkmilləşdirilməsini zəruri hesab etdi.

Qlobal qida problemləri. 1974-cü ildə Dünya Qida Konfransı, BMT-nin nəzərdən keçirdiyi Romada hökumətlərarası iclas olaraq keçirildi və Aclıq və Yeməksiz Qidalanma ilə Mübarizə Baş Bəyannaməsini qəbul etdi. Bu bəyannamədə “hər bir kişi, qadın və uşaq fiziki və zehni performansını qorumaq üçün aclıq və qida çatışmazlığından azad olacaq” deyilir. Müasir cəmiyyət bu məqsədə çatmaq üçün kifayət qədər resurslara, təşkilati imkanlara və metodlara malikdir. İstehlak dünyadakı bütün ölkələrin, xüsusən inkişaf etmiş ölkələrin və kömək edə biləcək ölkələrin ortaq məsuliyyətidir. FAO konfransında ölkələrin “iqtisadi təhlükəsizlik”

ifadəsini “dünyada həyati qida maddələrinin davamlı olması, qida istehlakı, istehsal və qiymət dəyişkənliyindəki davamlı artımlarla mübarizə üçün kifayət qədər qaynaq” kimi istifadə etmələri təklif edildi. Bu tərif, BMT Baş Məclisinin 30-cu sessiyasında təqdim olunan 1975 Dünya Qida Konfransında tapıldı. Konfrans tərəfindən təklif olunan qida təhlükəsizliyi məsələlərinin həlli istiqamətləri beynəlxalq qida təhlükəsizliyinin beynəlxalq zəmanətinin təməlini qoydu. 1975-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisi Dövlətləri beynəlxalq öhdəliklərə qoşulmağa, milli və regional səviyyədə qlobal taxıl ehtiyatları yaratmağa və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qida istehsalının genişləndirilməsini dəstəkləməyə çağıran İnkişaf və Beynəlxalq İqtisadi Əməkdaşlıq haqqında Qərar qəbul etdi (ОТЧЕТ Ф.А. 2015: с.45).

Bununla yanaşı, 1994-cü ildə Ümumdünya Qida Proqramının yaradılması da böyük əhəmiyyətə malik idi. Proqram, dünyada yaşayan bütün insanların aktiv və sağlam bir həyat üçün kifayət qədər qidadan bərabər istifadə etmə prinsipi üzərində işləyərək bu proqramları dünyanın bir neçə bölgəsi üçün nəzərdə tutur. 1996-cı il Dünya Qida Zirvəsi, qida təhlükəsizliyinin tərifini təsdiqlədi - bir ölkədəki bütün insanların hər an ehtiyaclarına cavab verən və idarə etmək üçün lazımi miqdarda və qidalandırıcı qidaya fiziki, sosial və iqtisadi cəhətdən çıxışı. aktiv və sağlam həyat.

Qida təhlükəsizliyi kimi strateji hədəflərindən birinə çatmağa çalışan Azərbaycan üçün əsas imkanlarından biri qlobal təşkilatlarla tərəfdaşlıqda əməkdaşlıqdır. İlk addımların atıldığını etiraf etməliyik. Azərbaycan 18 il əvvəl (1996) beynəlxalq konvensiyalara qatıldı. Bu il 173 iştirakçı ölkə Dünya Qida Təhlükəsizliyinə dair Roma Bəyannaməsi adlı sənədə qatıldı. Sənəddə deyilir ki, ölkəmizin əhalisi qida təhlükəsizliyini təmin etmək üçün qlobal səylərini davam etdirəcəkdir. Beynəlxalq konvensiyalara qoşulmaqla, Azərbaycan dünyada qida təhlükəsizliyi ilə bağlı reytinglərdə və hesabatlarda layiqli yer tutmaq səylərində də əhəmiyyətli uğurlar qazandı və bu istiqamətdə səylərini davam etdirir. Beləliklə, mövcud vəziyyəti qiymətləndirmək üçün iki hesabatı vurğulamaq istərdim. Biri Economist Intelligence Unit, digəri Qlobal Qida Təhlükəsizliyi İndeksi (FAO Statistical Pocketbook. 2015).

2012-ci ildə ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün dünya ölkələrinin reytingi elan edildi. Qlobal Qida Təhlükəsizliyi İndeksi qida təhlükəsizliyi göstəricilərinin üç aparıcı qrupunun analizini özündə cəmləşdirir: qidanın mövcudluğu və istehlak səviyyəsi; qida təhlükəsizliyi və keyfiyyət səviyyəsi; yeməyin mövcudluğu və mövcudluğu. Bu meyarlar dəyərləri 2 il ərzində ölçülən 28 göstəricini əhatə edir.

**Cədvəl 1: Azərbaycan 2018-ci il üçün ərzaq təhlükəsizliyinə görə ölkələrin sıralamasında**

Reyting	Ölkə	Göstərici
1	ABŞ	89.0
2	Sinqapur	88.2
3	İrlandiya	85.4
4	Avstriya	85.1
5	Hollandiya	85.0
43	Rusiya	63.8
44	Belarusiya	63.5
32	Qazaxıstan	70.8
<b>56</b>	<b>Azərbaycan</b>	<b>62.3</b>
59	Ukrayna	56.1
64	Özbəkistan	53.6

**Mənbə:** BMT-nin Kənd Təsərrüfatı və Qida Təşkilatının hesabatlarına görə, <http://gtmarket.ru/ratings/global-food-security-index/info>, 2018.

Azərbaycan 109 ölkə arasında 56-cı yeri tutdu və qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmiz bu reytingdə Ukrayna kimi kənd təsərrüfatı ölkələrini qabaqlayır və praktik olaraq Qazaxıstana yaxınlaşır. Eyni zamanda, hesabatda Azərbaycanda qida təhlükəsizliyi sahəsində bir sıra zəif cəhətlər qeyd olunur. Bunlara kənd təsərrüfatı araşdırmalarına xərclənməməsi, məhdud qida təhlükəsizliyi proqramları, digər mallarla müqayisədə ev mallarına az qida xərcləri və adambaşına düşən kiçik ümumi daxili məhsul daxildir. Qida təhlükəsizliyi ilə mübarizə yollarından biri, Qlobal Qida Təhlükəsizliyi İndeksində yaxşı bal toplamağın vacib olmasıdır. 2018-ci il hesabatında Azərbaycan “nisbətən firavan ölkələrin” bir hissəsi idi.

Qida təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ilk növbədə kənd təsərrüfatı istehsalında yüksək məhsuldarlığa nail olmaq lazımdır. Avropa ölkələri ilə müqayisə etsək, məhsuldarlığımızın onlardan 2 dəfə geri qaldığını görürük. Avropada orta pomidor məhsuldarlığı təxminən 80 kq olduğu halda, Azərbaycanda bu göstərici 30



kq-dır. Bir qayda olaraq, postsovet respublikalarında aşağı məhsuldarlıq ümumi bir faktdır. Alimlər hələ də mübahisələr edirlər - qida təhlükəsizliyi məsələsinə gəldikdə, hansı meyarı əsas götürməliyik? Ölkənin ərzaq təminatını müəyyən edən bir sıra amillər müəyyən edilmişdir ki, bunlar arasında aşağıdakılar daha vacib hesab edilə bilər:

- qida istehsalının mövcud səviyyəsi;
- qida ehtiyatlarının vəziyyəti;
- qida istehsalının gəlirliliyi;
- ərzaq qiymətləri;
- əhalinin real gəlirləri və alıcılıq qabiliyyəti.

1983-cü ildəki ikinci qlobal qida böhranı dövründə GCP iclasda qida təhlükəsizliyi anlayışını genişləndirdi: Qida təhlükəsizliyi, bütün əsas qidaların fiziki və iqtisadi rifahına gəldikdə əldə edilir. Bu anlayış ilk növbədə üç hədəfə çatmaq məqsədi daşıyır: keyfiyyət, qida mövcudluğu, istifadəsi. Ölkədə qida istehsalının mövcudluğu bir insanın aktiv və sağlam həyat tərzini üçün kifayət qədər qida və təhlükəsiz qidanın, habelə qida məhsulları, idxal olunan ərzaq məhsulları, ölkəyə humanitar yardım şəklində gətirilən qida məhsullarının mövcudluğu ilə əlaqələndirilir. Kapital, insanların maddi, insani, bilik və bacarıqlarına, insanların real gəlirlərinə və ərzaq qiymətlərinə uyğun olaraq, onları kifayət qədər və təhlükəsiz qida ilə tam təmin etmə qabiliyyətinə sahib olması deməkdir. Burada istifadə edildikdə bioloji və sosial-iqtisadi aspektlər nəzərə alınır. Bu mərhələdə söhbət qida tədarükü baxımından qida seçiminə kəmiyyət və keyfiyyət baxımından gedir.

Ümumi qaydalara görə, qida məhsullarının 80% -dən çoxu idxaldan formalaşarsa, bu çox təhlükəli bir vəziyyətdir və ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin pisləşməsinə işarədir. Bu qaydanın Azərbaycan kontekstində müqayisəsinə baxsaq mənzərə aydın olacaq. Azərbaycanın qida idxalından asılılığının ildən-ilə artması ərzaq təhlükəsizliyini daha da ağırlaşdırır. 2018-ci ilin statistikasına görə, Azərbaycan idxalının buğdaya olan asılılığı 43%, düyü 88%, şəkər 97%, çay 35% və bitki yağları 58% təşkil edib. İstehlak etdiyimiz məhsulların çoxunun idxalından orta asılılıq% 50-60 civarındadır. Bununla birlikdə, qida təhlükəsizliyi problemlərini

həll etmək üçün son illərdə qəbul edilən dövlət proqramları yaxın gələcəkdə müsbət nəticələr verəcəkdir. Buna görə qida təhlükəsizliyi probleminin həllində ikinci mərhələ hesab olunan 2010-2018-ci illər üçün Dövlət Proqramının səmərəli icrasını təmin etmək lazımdır. Hədəf olaraq gündəlik qida qəbulumuzun 70-80% -ni yerli istehsaldan əldə etməliyik.

## **1.2. Qida təhlükəsizliyi probleminə nəzəri baxışların təhlili**

Bir çox ölkədə qida təhlükəsizliyinin tənzimlənməsi və inkişafı sistemi onilliklər ərzində formalaşmışdır. Hər bir dövlət bir sıra spesifik tənzimləmə tədbirləri tətbiq edir. Bununla birlikdə, hər birinin ortaq hədəfləri var - sabit iqtisadi vəziyyəti qorumaq, kənd təsərrüfatı sektorunda müəyyən dərəcədə gəlirliliyə nail olmaq, daxili bazarı qorumaq və s. Bir qayda olaraq, dövlət tənzimləmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi artıq kənd təsərrüfatı məhsullarının minimal qiymətlərlə alınması, subsidiyaların verilməsi, güzəştli borc verilməsi və s. ilə mövcud büdcə xərclərinin genişləndirilməsi və istehlakın daha yüksək səviyyəsinin təmin edilməsi ilə məhdudlaşmır. Məlumdur ki, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) qaydalarına görə, üzv ölkələrdə bazara təsir ciddi şəkildə tənzimlənir və təsnif edilir ki, bu da dəstək tədbirlərinin əhatə dairəsini və istiqamətini müəyyənləşdirir.

1947-ci ildə GATT qurulduğu gündən bəri heç bir əsas kənd təsərrüfatı siyasət qərarı verilməmişdir. Ənənəvi olaraq kənd təsərrüfatının digər sahələrdən fərqli olaraq bazar şəraitində rəqabət edə bilməyəcəyinə inanılırdı. Buna görə də dövlətin kənd təsərrüfatı sektoruna müdaxiləsi həmişə yüksək olmuşdur və bu da liberallaşmanın inkişafına mane olardı. Lakin müəyyən bir müddət ərzində aparılan müzakirələr nəticəsində aqrar sektorun dövlət tənzimlənməsinin qaçılmaz olduğu qənaətinə gəlinmişdir ki, bu da liberallaşma metodlarının formalaşmasını və formalaşmasını tələb edir. ÜTT-nin prinsipləri və metodları ilə kənd təsərrüfatına dövlətin müdaxiləsini tənzimləyən ilk sənədlər dəsti 1994-cü ildə Uruqvayda qəbul edildi. ÜTT-nin kənd təsərrüfatına dair əsas tələblərini əks etdirən bu sənədlərin nəzərdən keçirilməsi üç müqavilədən ibarətdir (Food Import Dependency, 13-17 November 2014).

- 1) kənd təsərrüfatı müqaviləsi;
- 2) sanitariya və fitosanitariya standartlarına dair razılaşma;
- 3) ticarətdə texniki maneələrə dair razılaşma.

Kənd Təsərrüfatı Müqaviləsi üç sahəni də əhatə edir:

1. bazara çıxış;
2. ixrac subsidiyaları;
3. kənd təsərrüfatına daxili yardım siyasətləri.

Azərbaycanın ÜTT-yə qəbulu ilə bağlı danışıqların hazırkı mərhələsində əsas müzakirə mövzusu kənd təsərrüfatı sektoruna verilən subsidiyalar, yəni kənd təsərrüfatına yardımın daxili siyasəti ilə bağlıdır. Orta hesabla Azərbaycanda kənd təsərrüfatına daxili yardımın həcmi ÜDM-in 15-18 faizini təşkil edir, ÜTT isə bu göstəricinin 5 faizə endirilməsini tələb edir.

ÜTT-nin Kənd Təsərrüfatı Müqaviləsi Sazişi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- üzv ölkələrin daxili bazara çıxışının genişləndirilməsi;
- üzv ölkələrdə kənd təsərrüfatına daxili dəstəyin azaldılması;
- üzv ölkələr tərəfindən ixrac subsidiyalarının azaldılması.

ÜTT tədbirləri üç növ tədbirə bölünür: xarici ticarət rejiminə və dövlətin kənd təsərrüfatı sahəsindəki proteksionist siyasətinə təsir göstərən “yaşıl qutu”, “mavi qutu” və “sarı qutu”. Yaşıl qutu və mavi qutu tədbirləri qiymətləri təsir etmir və bu səbəbdən hökumət bu istiqamətdə məhdudiyətsiz dəstək verə bilər. Sarı qutusu tədbirləri birbaşa subsidiyalara aiddir. Yaşıl Qutuya daxil olan fəaliyyətlər dövlət proqramlarına əsaslanır və birbaşa vergi ödəyicilərinin fondlarından maliyyələşdirilir, yəni. dövlət büdcəsi. Bu proqramlar istehlakçıların bölüşdürülməsinə təsir göstərmir və istehsalçılara qiymət dəstəyinə səbəb olmur. Yaşıl qutuya daxil olan fəaliyyətlərə aşağıdakılar daxildir (Hajiyeva S.R., Gadirova E.M. 2017, p.159).

1. Ümumi xidmətlər. Bu qrupa kənd təsərrüfatı və ya kənd yerlərində əhaliyə xidmət proqramı çərçivəsində xərclər və ya bərpa olunmayan (itirilmiş) gəlirlər daxildir:

- 1) Xəstəlik və zərərvericilərə qarşı mübarizə;

- 2) Kənd təsərrüfatı işçilərinin əlavə təhsili;
- 3) Dağıtım təcrübəsi və məsləhət xidmətləri;
- 4) Marketing və satış;
- 5) İnfrastruktur xidmətləri;

2. Qida təhlükəsizliyi məqsədi ilə dövlət tərəfindən strateji qida ehtiyatlarının qorunması;

3. Ehtiyacı olan əhaliyə daxili qida yardımı.

4. Əvvəlcədən təyin olunmuş meyarlara əsaslanan qeyri-istehsal gəlirlərinə dəstək. Bu zaman gəlir səviyyəsi, istehsal vəziyyəti və ya torpaqdan istifadə vəziyyəti, istehsal həcmi və baza dövrünün istehsal amilləri kimi meyarlar əsas götürülə bilər.

5. Gəlir və zərər sığortası proqramı.

6. Təbii fəlakətlərə kömək edin.

7. İstehsalçıların “köçürülməsi” proqramı vasitəsi ilə kənd təsərrüfatı istehsalı strukturunun yenidən qurulmasına kömək (ticarət kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olanların pensiyaya və ya kənd təsərrüfatına aid olmayan fəaliyyətlərinə keçiddə kömək).

8. Resurslardan istifadə edilməməsi proqramı (kənd təsərrüfatı məhsulları, o cümlədən heyvandarlıq) daxil olmaqla kənd təsərrüfatı istehsalı strukturunun yenidən qurulmasına kömək.

9. İnvestisiya proqramı vasitəsilə kənd təsərrüfatı istehsalının yenidən qurulmasına kömək.

10. Ətraf mühit və təbiətin qorunması sahəsindəki proqramlar.

11. İstehsalın qeyri-kənd təsərrüfatı sahələrində istehsalçılara yardım proqramı. Minimum mənfi ticarət təsirləri səbəbindən yaşıl qutu tədbirləri minimuma endirilir. Başqa sözlə, hər bir dövlət büdcə qabiliyyətindən və ehtiyacından asılı olaraq yuxarıdakı sahələrdən hər hansı birini maliyyələşdirə bilər.

İstehsalın məhdudlaşdırılmasına xidmət edən bəzi birbaşa ödənişlər əhd siyahısına daxil edilmir və mavi qutu tədbirlərini əhatə edir. Bu tədbirlərə aşağıdakılar daxildir (Hajiyeva S.R., Gadirova E.M. 2017: p.159).

- əvvəlcədən təyin olunmuş əkin sahəsi və məhsuldarlığına görə birbaşa ödənişlər;

- istehsal həcmi baza səviyyəsinin 85% -dən çox deyilsə birbaşa ödənişlər; mal-qaranın sayının müəyyən bir saydan çox olmaması səbəbindən birbaşa ödəmələr.

Xatırladaq ki, təklif tələbi nəticəsində inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı qiymətlərinin düşməsinin qarşısını almaq üçün mavi qutu tədbirləri həyata keçirilir. Bu proqramlar dəstək siyasətidir

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının “istehsalçı qiymətləri”.

Xüsusi daxili yardım siyasətləri, ticarət şərtlərini təhrif edən istehlakçılardan gələn vəsaitlərin yenidən bölüşdürülməsinə əsaslanır. Bu səbəbdən bu daxili dəstək siyasəti sarı səbətə daxil edilmişdir. “Sarı qutu” məcmu dəstək tədbiridir. Bu “qutu” öz növbəsində yerli istehsalçılara əlavə fayda verən və ticarəti təhrif edən kənd təsərrüfatı sektorunun istehsalını stimullaşdıran tədbirləri əhatə edir. Bu cür tədbirlərin siyahısına aşağıdakılar daxil edilə bilər:

- heyvandarlıq və bitkiçilik məhsulları üçün subsidiyalar;
- elit toxumlar üçün subsidiyalar;
- heyvan yetişdirilməsi üçün subsidiyalar;
- qarışıq yem istehsalı üçün subsidiyalar;
- mineral gübrələr və gübrələr üçün xərclərin kompensasiyası;
- enerji xərclərinin ödənilməsi;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının alış və bazar qiymətləri arasındakı fərq üçün kompensasiya;

- istehsalçılara aşağı bazar qiymətlərinə mal və xidmətlərin təqdim edilməsi;
- istehsalçının mallarının və xidmətlərinin daha yüksək qiymətlərə alınması;
- kənd təsərrüfatı məhsullarında endirimlər;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üçün büdcə hesabına məhdud kreditlər və borcların yenidən qurulması.

- icarə xərcləri.

Sarı qutu tədbirlərinə subsidiya verilməsinə qoyulan qadağa məqbul hesab

edilə bilər. Qida təhlükəsizliyinin həm kənd, həm də kənd istehsalçıları üçün həyati əhəmiyyət daşıdığını nəzərə alsaq, müəyyən müddət ərzində ÜTT ilə razılaşdırılmalıdır. Buna ÜTT-nin Uruqvay raundunda qəbul etdiyi müqavilələrə aid edilə bilər. Uruqvay turunda sarı qutusu subsidiyaları inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün hazırlanmışdır. Eyni zamanda inkişaf etməkdə olan ölkələr hesab edilən keçid iqtisadiyyatı olan ölkələrə xüsusi və fərqli yanaşma tətbiq olunur. Belə yanaşmalardan biri “minimum meyar” dır. Bu meyar sarı qutu ölçülərini əhatə edir. Yəni yuxarıda göstərilən tədbirlərin minimum dotasiyasına imkan verir (Hajiyeva S.R., Gadirova E.M. 2017: p.159).

1. Müəyyən bir məhsul üçün minimum yardım səviyyəsi. Bu vəziyyətdə minimum subsidiya səviyyəsi baza səviyyəsində istehsal olunan məhsulların ümumi dəyərində əsasən hesablanır. Minimum dotasiya inkişaf etmiş ölkələr üçün 5%, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün 10% -dir.

2. Müəyyən bir məhsul deyil, minimum yardım dəstəyi. Bu vəziyyətdə, subsidiyanın minimum miqdarı eyni nisbətdə hesablanır (yəni müvafiq olaraq 5% və 10%). Lakin hesablama müvafiq ildə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi dəyərində əsaslanır.

Bundan əlavə, sarı qutuya daxil olan bəzi tədbirlərin iştirak etdikləri ölkələrə şamil edilmir. Bu tədbirlərə aşağıdakılar daxildir:

- İnvestisiya subsidiyası. Bir qayda olaraq, bütün ölkələrdə kənd təsərrüfatına yatırımlar normal və zəruri olaraq qiymətləndirilir. Bu baxımdan, əsasən dövlət investisiya proqramı çərçivəsində yerli və regional infrastrukturların və sosial obyektlərin inkişafına qoyulan investisiyalar üçün heç bir məhdudiyət yoxdur.

- kənd təsərrüfatı istehsalının strukturunun yenidən qurulması - şaxələndirməni stimullaşdırmaq üçün istehsalçılara birbaşa dəstək verməyə icazə verilir. Başqa sözlə, xüsusi bir şaxələndirmə proqramı stimullaşdırıla bilər.

Məhdud və məhdud istehsal mənbələri olan istehsalçılar üçün kənd təsərrüfatı vasitələri subsidiyalarına icazə verilir. Bunu birbaşa kənd təsərrüfatı istehsalı üçün uyğun olmayan bölgələr üçün hərtərəfli inkişaf planının ayrılmaz hissəsi kimi kənd təsərrüfatı istehsalına aid etmək olar. “Sarı qutu” ya daxil olan tədbirlərə görə

subsidiyaların miqdarı “dəstəyin ümumi miqdarı” adlanan göstəriciyə əsasən kəmiyyətləşdirilir və müəyyənləşdirilir. Bu göstərici il ərzində birbaşa kənd təsərrüfatı istehsalçılarına nağd şəkildə ödənilən məcmu dəstəyin səviyyəsini əks etdirir. “Yığılmış” sözü xüsusi olaraq xüsusi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və məhsula xas olmayan subsidiyalara aiddir. Bu səbəbdən “sarı qutu”dakı “dəstəyin ümumi miqdarı” hesablanarkən, hər iki subsidiya üçün ayrıca hesablamaq lazımdır.

1. İstehsalçılara birbaşa ödənişlər. Bu subsidiyaların miqdarı daxil edilmişdir “Vahid ölçüsü” ya qiymət fərqləri əsasında, ya da dövlət büdcəsindən faktiki ödənişlər əsasında qiymətləndirmə metodu ilə müəyyən edilir.

2. Yardım öhdəliklərinə daxil olan digər subsidiyalara qida ehtiyatları və faiz subsidiyaları daxildir. Bu subsidiyaların miqdarı dövlət büdcəsindən faktiki ödənişlərə əsasən müəyyən edilir.

Macarıstan və Kanada kənd təsərrüfatı üçün daxili yardımın quruluşundan, xüsusi proqramlardan və OECD ölkələrindəki “minimum meyardan” göründüyü kimi “minimum meyar” dan istifadə etdilər. Bu əsasda Cənubi Koreyanın daxili yardımının təqribən 7% -i həyata keçirilmişdir. Kənd təsərrüfatına daxili yardım üçün struktur siyasətinin formalaşdırılmasında Macarıstan və Kanada təcrübəsindən istifadə etmək daha maraqlıdır. Meksika təcrübəsi inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xüsusi proqramlar çərçivəsində böyük maraq doğurur. Hal-hazırda ÜTT daxili yardım siyasətləri ilə sarı qutu siyasətini formalaşdırmaq və müdafiə etmək üçün ABŞ, Avropa Birliyi və Yaponiyanın sarı qutu subsidiyalarından istifadə edir. Beləliklə, “sarı qutu” nun daxili yardım payı ABŞ-da yüzdə 10, Avropa Birliyində yüzdə 54 və Yaponiyada yüzdə 53 idi. İslanidiyada bu rəqəm% 82, İsveçrədə - 55%, Hollandiyada - 48% idi (Koehler R. 2014: p.132).

Yeni Zelandiya və Macarıstan sarı qutu fəaliyyətlərindən heç biri üçün subsidiya vermədilər. Bununla birlikdə, həqiqət budur ki, Macarıstan və Yeni Zelandiya kənd təsərrüfatı istehsalında yüksək bir böyümə tendensiyasına sahibdir və hətta kənd təsərrüfatı və məhsullarının ixracı dinamik şəkildə artır. Ən maraqlı təcrübə Yeni Zelandiya, Polşaya aiddir. 1995-1997-ci illərdə bu ölkələr “həll

potensialları” nın maksimumununun 10% -dən istifadə etdilər. Bizə elə gəlir ki, bu üç ölkə Azərbaycan üçün xüsusi maraq kəsb edir. Bu ölkələr sarı qutu tədbirlərindən daha çox yaşıl qutu subsidiyalarına əhəmiyyət verirlər. Başqa sözlə, subsidiya verməyi üstün tuturlar və kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün tədbirləri ümumiyyətlə yaxşılaşdırırlar.

Avropa Birliyinin üzvü olduğdan sonra Polşada kənd təsərrüfatı sektoruna dövlət dəstəyi səviyyəsi xeyli artmışdır. 2007-2013-cü illər üçün Kənd Bölgələrinin İnkişafına dair Dövlət Proqramı kənd təsərrüfatını və bu bölgəyə aid müəssisələri inkişaf etdirməyi, yeniləməyi və müasirləşdirməyi hədəfləyir. Yenidənqurma və modernləşdirmə siyasəti nəticəsində 500 mindən çox perspektivli təsərrüfat yaradıldı. Bu təsərrüfatlarda istehsalın həcmi sürətlə artdı və bu əkin sahələrinin və heyvanların sayının artmasında özünü göstərdi. Polşada AB-yə qatıldıqdan sonra qida sektorunun sürətli böyüməsinin arxasında duran əsas amil, büdcədən birbaşa subsidiyalar və ərazinin texniki, iqtisadi və sosial quruluşunun bərpasına dəstəkdir. Bu amillər hər il SAPARD və PROW-2004 (Kənd İnkişaf Planı) proqramı vasitəsilə yaradılmışdır. Eyni zamanda, Polşa fermerlərinə Avropa Birliyi büdcəsindən maliyyə dəstəyi məbləğinin 15 üzv ölkədən olan fermerlərə ayrılan vəsaitin 25 faizini təşkil etdiyini nəzərə almaq lazımdır. Eyni zamanda, daxili fondlar sayəsində Polşa dövləti əkinçilərinə kömək etdi (Koehler R. 2014: p.132).

İxracatın böyük bir hissəsi, demək olar ki yarısı kənd təsərrüfatı məhsullarıdır, xüsusən uzun müddət ət və məhsul və yun ixtisaslaşmışdır. Hal-hazırda Yeni Zelandiyanın ixrac strukturu meyvə və tərəvəz, qida emalı və meşə məhsulları ilə bir qədər şaxələndirilir. 120 milyard ABŞ dolları və adambaşına 30.000 ABŞ dolları ÜDM ilə Yeni Zelandiyada ərzaq təhlükəsizliyi yüksək səviyyədə həll edilmişdir. Torpaqların 50 faizindən çoxu kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə olunur ki, bunların da 60% -i fermerlərdir və 40% -i dövlətə məxsusdur. Müasir elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin kənd təsərrüfatı sektorunda tətbiqi bu sahədə yüksək səviyyədə inkişafa səbəb olmuşdur. İqtisadiyyatın əsas sahələri - heyvandarlıq, ət və ət məhsulları, kərə yağı, pendir, süd məhsulları, yun və digərləri əsas ixrac məhsullarıdır. Bundan əlavə, Yeni Zelandiya kartof, buğda, yulaf, noxud və



qarğıdalı istehsal edir. Ölkənin buğda, meyvə və tərəvəzlə özünü təmin etdiyini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Üzümçülük və şərabçılıq da inkişafın əsas sahələrindən biri kimi qəbul edilir. Eyni zamanda, bəzi qida məhsulları Avstraliya və İngiltərədən idxal olunur. Aparıcı kənd təsərrüfatı istehsalçısı kimi Yeni Zelandiyanın kənd təsərrüfatı modeli əksər inkişaf etmiş ölkələrdə belə misilsizdir. Unikallığın əsas xüsusiyyətlərindən biri də kənd təsərrüfatı istehsalçılarının hökumətin birbaşa köməyinə ehtiyac duymamaları və digər ölkələrdəki rəqibləri ilə rəqabətə ehtiyacları olmamasıdır. Buna görə Yeni Zelandiya kənd təsərrüfatı sektorunda dövlət yardımlarına nəzarət sisteminin tətbiq edilməməsini dəstəkləyir. Eyni zamanda Yeni Zelandiyanın əkin sahələri sərbəst bazar əsasında işləyir. Kənd təsərrüfatının inkişafında əsas amillər Yeni Zelandiyada yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi və elmi-texnoloji nailiyyətlərin istehsal prosesində fəal tətbiqi, qabaqcıl idarəetmə metodlarının tətbiqi, “yaşıl inqilab” ın nailiyyətləri və kənd təsərrüfatı istehsalının müasir təşkili formalarıdır.

## **II FƏSİL. QIDA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN DÖVLƏT TƏRƏFİNDƏN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ROLU**

### **2.1. Beynəlxalq qida təhlükəsizliyi təcrübəsinin xüsusiyyətləri və meylləri**

İqtisadi proseslərdəki dəyişiklik, iqtisadi artımla bağlı formalaşan resurs mənbələri obyektiv qiymətləndirilməli, istehsal və istehlak arasındakı fərqlər, əhəmiyyətli disporsiyalar ciddi araşdırılmalı və bunlarla əlaqədar olaraq dövlət

iqtisadi siyasətinin yeni müxanizmləri hazırlanmalı, gecikdirilmədən onların icrasına başlanılmalıdır. Bir qrup tədqiqatçılar bu proseslərdə istehlak qiymətlərinin ciddi önəm kəsb etməsinə diqqət çəkmişlər.

Timmer, Falkon&Pearson (1983) yüksək qiymətlərin istehsalçılara, aşağı qiymətlərin isə istehlakçılara kömək etdiyini xüsusi vurğulamışlar. Aşağı qiymətlərə malik kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bu qəbildən olan ərzaqların fiziki mövcudluğunu artırmaqla bərabər, eyni zamanda istehsalın səviyyəsinin artım dinamikasını da stimullaşdırmış olur. Başqa sözlə, ucuz qiymətlərə malik kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehlakçılar tərəfindən daha geniş çeşiddə və həcmdə tələb olunur, istehlak edilir. Nəticədə bu kimi məhsullara tələbat artır və onların istehsalının genişləndirilməsi stimullaşdırılır. Əslində bu halda istehsalçılar da özlərinin gəlirlərinin bir hissəsini qiymətlərin aşağı səviyyədə olması səbəbindən itirmiş olsalar da, istehsal həcmının artması və bununla əlaqədar məhsul vahidinə düşən xərclərin azalması hesabına gəlirlilik səviyyəsini qorumaq imkanı yaranır.

Dünya təcrübəsində bu proseslər Cənub-şərqi Asiya və Latın Amerikasını ölkələri üçün daha xarakterik olmuşdur. Belə ki, iqtisadi fəallığın artımı, qiymət amilindən multiplikator kimi səmərəli istifadə edilməsi, son nəticədə həmin region ölkələrinin iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi, əhalinin gəlirlərinin artması və onların mühüm ərzaq növlərinə əlçatanlığının təmin edilməsi ilə nəticələnmişdir.

Amartya Senin (1981) araşdırmalarından bu nəticəyə gəlmək olar ki, dünya ölkələrində aclığın əsas səbəbi cəmiyyətdəki ərzaq mövcudluğundan çox, fərdlərin ərzaq əlçatanlığının mümkün olmamasıdır. Belə ki, yoxsulluqdan əziyyət çəkən insanlar ərzaq almaqdan, demək olar ki, məhrumdurlar və özlərinin ərzaq məhsulları üzrə minimum tələbatlarını ödəməkdə belə çətinlik çəkirlər. Buna görə də, ərzaq təhlükəsizliyi problemləri ilə aclıq səviyyəsi arasındakı mövcud vəziyyət, bu situasiyanı yaradan amillər dərindən öyrənilməli və bunlara adekvat tədbirlər görülməli, dövlət iqtisadi siyasəti formalaşdırılmalıdır (Касторных М.С., Кузьмина В.А., Пучкова Ю.С. 2012: с.326).

Bu baxımdan, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, əhalinin - hər bir fərdin yoxsulluq səviyyəsi və sosial statusu onların ərzaq əlçatanlığını müəyyən edən əsas

meyarlar kimi baxılır, qiymətləndirilir və mövcud vəziyyətə uyğun siyasət yürüdüür, tədbirlər görülür. Dünya Bankının 1986-cı ildə hazırlanan “Yoxsulluq və aclıq” hesabatında ərzaq təhlükəsizliyinin mühüm prinsiplərindən biri kimi - fərdlərin hər zaman kifayət qədər fəal surətdə ərzaq məhsullarına və sağlam həyata əlçatanlılığı müəyyənləşdirilmişdir.

Amma, McCalla (1993), Josline (2010) və digərlərinin araşdırmalarına əsasən, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının azad ticarətinin tam şəkildə inteqrasiyasını əngəlləyən əsas səbəblərdən biri bu sahələrdə ÜTT şərtlərinin və qaydalarının tətbiq edilməməsi, həmçinin dövlətlərin bu sahələrə müdaxiləsinin güclü olması, milli istehsalçıları qorumaq adı altında lobbiçilik siyasətinin aparılmasıdır. Məsələn, ABŞ öz siyasi və iqtisadi maraqları çərçivəsindən çıxış edərək, ölkənin kənd təsərrüfatı sektorunu xarici təsirlərdən və dünya bazarlarındakı dəyişikliklərdən qorumaq üçün beynəlxəq ticarətdə “Ərzaq müstəsnalığı” (Food exceptionalism) siyasətini dəstəkləyir və nəticədə bir qrup sənaye cəhətdən inkişaf etmiş, həmçinin inkişaf etməkdə olan ölkələrlə birlikdə özlərinin daxili kənd təsərrüfatı siyasətlərini yürüdürlər, bu sahələrə yüksək həcmdə subsidiyalar və dotasiyalar ayırırlar (Koehler R. 2017: p.132).

Dünya iqtisadi proseslərində ölkələrin bir-birindən qarşılıqlı asılılığının müsbət və mənfi cəhətləri barəsində nümunələrə diqqət yetirmək maraqlı olardı. Məsələn, məlumdur ki, dünyanın ən iri iqtisadiyyata malik ölkəsi kimi ABŞ bütün dövrlərdə enerji müstəqilliyini təmin etmək üçün davamlı axtarışdadır və bununla əlaqədar olaraq dünyanın istənilən nöqtəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi ilə bağlı konsepsiyaya malikdir.

Digər iri iqtisadiyyata malik ölkə kimi - Çin isə yüksək inkişaf etmiş daxili istehlak səviyyəsini formalaşdırmaqda israrlıdır. Almaniya regionda özünün iqtisadi hegemonluğunu və liderliyini qorumaq üçün qonşu dövlətlərlə əməkdaşlığın genişləndirilməsində xeyli maraqlıdır. Rusiya inkişaf etməkdə olan və güclü resurs potensialına malik ölkə kimi Qərb bazarlarından asılılığını azaltmağa, bunlarla bağlı olaraq idxaləvəzədici sahələrin inkişafının genişləndirilməsinə və texnologiyaların inkişafında yeni mərhələlərə qalxmağa səy göstərir.

Digər inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin qlobal səviyyədə strateji yanaşmaları, konseptual proqramları və strategiyaları mövcuddur. İri dövlətlər yerləşdikləri regionlarda öz təsir dairələrini artırmaq siyasətində də israrlıdırlar. Bütün bunlar, son nəticədə dünya səviyyəsində, geoiqtisadi kontekstdə əlavə problemlər yaradır və ərzaq əlçatanlığı kimi ardıcıl həll olunması vacib olan problemlərə strateji yanaşmaları arxa plana keçirir. Dünyanın iri güc mərkəzləri, ölkə qrupları arasındakı ziddiyyətlər və tendensiyalar geoiqtisadi kontekstdə ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinin həllini ləngidən amillərdəndir. Dünya ölkələrinin qarşılıqlı əlaqələrindəki ziddiyyətlər, əsas ölkə qruplarının apardıqları iqtisadi siyasət, hər hansı bir ölkəyə qarşı tətbiq edilən siyasi və iqtisadi sanksiyalar ərzaq problemlərinin həllini daha da çətinləşdirir. Xüsusilə, son onillikdə dünya ölkələrində artan gərginliklər, vətəndaş müharibələri, konfliktlər, qeyri-sabitlik, iqtisadi müharibələr ümumilikdə dünya üzrə ərzaq təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərməklə nəticələnmişdir.

Ölkələrin və yaxud ölkələr qrupunun tətbiq etdiyi iqtisadi sanksiyalar və məhdudiyyətlər geoiqtisadi kontekstdə mənfi nəticələri və təsir dairəsini genişləndirir. Belə ki, sanksiyalara məruz qalmış ölkələr dünya iqtisadi proseslərində fəal mübadilədən məhrum olurlar. Amma, iş bununla bitmir. Sanksiyaya məruz qalmış ölkələrə ixracatçı qismində çıxış edən sanksiya tətbiq etmiş ölkələrin özləri də bu sanksiyalardan ciddi itkilərə məruz qalırlar.

Nəticədə, bir çox mənfi fəsadlarla yanaşı, qlobal səviyyədə ərzaq əlçatanlığının təmin edilməsi ilə bağlı vacib tədbirlərin görülməsində ləngimələr baş verir, məhdudiyyətlər yaranır. Buna misal olaraq, 2014-cü ildə Rusiyaya qarşı ABŞ və Avropa Birliyi ölkələrinin tətbiq etdiyi siyasi və iqtisadi sanksiyaları qeyd etmək mümkündür. İqtisadi sanksiyaların ilk dövrlərində Rusiyada müəyyən çətinliklər yaransa da, böyük resurslara malik bu ölkədə tezliklə sanksiyaların mənfi fəsadlarının azaldılması tədbirlərinin səmərəliliyi artmağa başladı. Bu ölkədə idxaləvəzedici sahələrin sürətli şəkildə inkişafı stimullaşdırıldı, sanksiyalara qarşı isə cavab tədbiri kimi sanksiya tətbiq edən ölkələrdən idxal məhdudlaşdırıldı. Bu

sırada ərzaq məhsullarının idxalının məhdudlaşdırılması daha çox diqqət çəkmişdir (Калугина З.И. 2014: с.100).

Beləliklə, dünyada ərzaq mübadiləsinin genişlənməsinə daha bir güclü süni müdaxilənin və məhdudlaşdırıcı halın şahidi olduq. Başqa bir misal, siyasi motivlər əsasında 2006-cı ildə Rusiyanın şərab embarqosu ilə üzləşən Gürcüstan Qərbdə yeni bazarlar axtarmalı oldu. Bu kimi amillər baxımından, geoiqtisadi kontekstdə ərzaq əlçatanlığının və ərzaq problemlərinin həlli istiqamətində daha etibarlı və dünyanın əksər dövlətləri tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul olunan mexanizmlərin və yanaşmaların hazırlanması, dövriyyəyə cəlb edilməsi mühüm vəzifələrdəndir.

Məsələn, Səudiyyə Ərəbistanında geoiqtisadi amillərlə əlaqədar olaraq ərzaq təhlükəsizliyi məsələləri daha qabarıq üzə çıxır. 1990-cı illərdə Səudiyyə Ərəbistanı dünyada 10 ən iri taxıl istehsalçılarından biri hesab olunurdu. Hazırda isə bu ölkə taxıl idxal edir, dövlətin idxaldan asılılığın azaltmaq istiqamətində apardığı tədbirlərə baxmayaraq, ölkədəki su çatışmamazlığı səbəbindən taxılla təminatda porobelmlər vardır. 2008-ci ildə baş vermiş qlobal böhran ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı problemləri daha da önə çəkmişdir. Çin və digər iri inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsulları bazarlarına investisiyaların yatırılmasının artırılması ilə əlaqədar olaraq, mühüm ərzaq məhsullarına tələbat xeyli artmışdır. Digər tərəfdən, bir çox regionlarda kənd təsərrüfatının inkişafı ilə əlaqədar olaraq, yanacaq və gübrələrə çəkilən xərclər yüksəlmişdir. Bir sıra ölkələrə qarşı, məsələn Rusiya, Argentina və Vyetnam kimi ölkələrə ərzaq ixracının məhdudlaşdırılması və sanksiyaların tətbiq edilməsi bu böhranı daha da dərinləşdirmişdir. ABŞ və Avropa Birliyi ölkələrində taxıl ehtiyatlarının azalması, bu ehtiyatların bir hissəsinin dünya bazarlarında taxılın qiymətinin sabitləşdirilməsinə yönəldilməsi qiymətlərin artmasına gətirib çıxarmışdır.

Əksər Yaxın Şərq ölkələri dünyada daha çox taxıl, düyü, qarğıdalı, arpa, şəkər və ev quşları idxal edirlər. Onlar bu sahələrdə Asiya ölkələrinə nisbətən idxalda daha çox maraqlıdırlar. Amma sayca çox əhaliyə malik Asiya ölkələrində də palma yağı, quru süd və soyların bir çox növləri idxal olunur. Ərzaq məhsullarının idxalından asılılıq bir sıra ölkələr üçün, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün ciddi

problemlər yaradır və geosiyasi baxımından təhlükəli xarakter alır. Məsələn, Birinci Dünya Müharibəsi zamanı Levantedə Antatanın Osmanlı imperiyasına qarşı Pauresdə hərbi dəniz blokadası nəticəsində yüz minlərlə insanlar acından ölmüşlər. İkinci Dünya Müharibəsində Yaxın Şərqdə ərzaq təhlükəsizliyi məqsədilə Misirdə hərbi vəziyyət şəraitində xüsusi tədbirlər görülürdü. Belə ki, Yaxın Şərq mərkəzləşdirilmiş qaydada ərzaqla öznütəminetmə proqramı həyata keçirərək, ərzaq qıtlığı olan rayonlarda ərzaq satışını təşkil edir və ərzaq istehsalını stimullaşdırırdı.

Qeyd edək ki, bir çox hökumətlər siyasi təzyiqlərlə ərzaq probleminin həllinə və ya çətinləşdirilməsinə səy göstərmişlər. Məsələn, 1960-cı illərdə Misirdə ölkədə baş verən inqilabi hadisələrlə əlaqədar olaraq, ABŞ bu ölkəyə ərzaq köməyini dayandırdı. ABŞ həm də ərəb neftinə 1973-cü ildə embarqo qoymaqla bu ölkələrə, həmçinin 1979-cu ildə İran hadisələri ilə bağlı sanksiyalardan istifadə etmişdir. 1990-cı illərdə İraqa qarşı BMT tərəfindən Fars körfəzində baş verən hadisələrlə bağlı müəyyənləşdirilmiş çoxtərəfli embarqolar nəticəsində bu ölkə aclıq təhlükəsi ilə üzləşmişdir. Digər tərəfdən, bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr özlərinin ərzaq təhlükəsizliyi problemlərini həll etmək üçün iri miqyaslı proqramlar irəli sürsələr də, çox hallarda su çatışmamazlığı səbəbindən nəzərdə tutulanları əldə edə bilməmişlər. Bir tərəfdən, su resurslarının çatmaması, həmçinin əhalinin sürətli artımı mühüm ərzaq məhsulları üzrə istehsalın səviyyəsinə adekvat olmamışdır. Digər tərəfdən, bir çox ölkələrdə su resurslarının axtarışı ilə əlaqədar olaraq xeyli işlər görülsə də, yüksək nəticələrin əldə edilməsinə nail olunmamışdır.

XX əsrin 70-ci illərin əvvəlində bir sıra Yaxın Şərq ölkələrində (Misir, Səudiyyə Ərəbistanı, İraq) ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün geniş planlar hazırlanmışdı, lakin bunlar uğursuluqla nəticələnmişdir. Belə ki, geoiqtisadi baxımdan bu proqramlar ölkələrin ərzaq məhsullarına olan idxaldan asılılığını azalda bilməmiş, həmçinin kənd təsərrüfatı və aqrar fermer müəssisələrində inklüziv inkişafı təmin etməmişdir. Səudiyyə Ərəbistanı su çətinliyi səbəbindən və bir çox proqramların yerinə yetirilməməsindən 1980-ci illərdən başlayaraq ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində çətinliklər çəkmişdir. 2008- 2015-ci illərdə ölkənin taxılla özünütəminetmə proqramının icrası tamamilə dayandırılmışdır,

çünkü, su çatışmadığından quraqlıq baş vermişdir. Şirin su resursları isə Fars körfəzi ölkələrində əsasən əhalinin su ilə təchizatına yönəldilir və bu suyun kənd təsərrüfatının ehtiyacına verilməsi kifayət qədər iri xərclərə səbəb ola bilər. Buna görə də Qətər hökumətinin özünün ərzaq təhlükəsizliyinin 70 %-ə qədərini şirin sudan istifadə etməklə təmin olunması planı baş tutmamış və ortadan çıxmışdır. Belə ki, Qətərin ərzaq təhlükəsizliyi üzrə milli Proqramı artıq fəaliyyət göstərmir (QNFSP) (Hajiyeva S.R., Gadirova E.M. 2017: p.159).

Bu regionlarda ərzaq təhlükəsizliyi ilə yanaşı, həm də təbii resurslarla ərzaq məhsulları arasında balans problemi vardır. Belə ki, fəaliyyətin əhəmiyyətli hissəsi digər qiymətli məhsulların istehsalı, məsələn meyvə və tərəvəzlərin istehsalı istiqamətinə də yönəldilə bilər və istixanalarda bu məhsulun yetişdirilməsi üçün az su tələb olunur. Digər tərəfdən, örüş sahələrinin yaradılması, təbii resursların dəyərləndirilməsi, göl, çay və digər su tutumlu mənbələrin səmərəli olaraq istifadə dövriyyəsinə cəlb edilməsi, suvarma işlərinin nisbətən səmərəliliyinə səbəb ola bilər. Amma bütün bu potensillərə baxmayaraq, həmin ölkələrdə əhalinin artımı və qida rasionları ilə əlaqədar olaraq mühüm ərzaq məhsullarına idxaldan asılılıq da artacaqdır. Bir sözlə, Fars körfəzi ölkələrində ərzaq məhsulları üzrə idxaldan asılılığın azaldılması üçün o qədər də güclü perspektivlər görünür. Ərzaq idxalı isə əsasən digər resurslardan əldə edilən vəsaitlər hesabına maliyyələşdirilir. Buna görə də həmin ölkələrdə iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılması qlobal problem olaraq qalmaqdadır. Geoiqtisadi və geosiyasi amillər nəzərə alınmaqla həmin ölkələrdəki daxili standartların və yanaşmaların beynəlxalq meyarlar səviyyəsinə qaldırılması təmin edilməli, ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı problemlər kompleks şəkildə araşdırılmalı və uzunmüddətli dövr üçün ərzaq təhlükəsizliyi proqramlarının həlli yolları müəyyənləşdirilməlidir.

2008-ci ildə baş vermiş qlobal dünya maliyyə böhranından sonra Vyetnam, Argentina, Hindistan və Çində öz ölkələrinin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ərzaq ixracı məhdudlaşdırılmışdır. Bu məhdudlaşdırmalardan əziyyət çəkən ölkələr sırasında ilk növbədə Sudan, Pakistan və Efiopiya daha çox diqqət çəkmişlər. Maraqlıdır ki, bu ölkələr Ümumdünya Ərzaq Proqramından ərzaq köməyi alan

ölkələr sırasındadırlar. Bir çox ölkələr özlərinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin etmək üçün investisiyalarının artırılması təşəbbüsləri göstərmişdir (məsələn, Filippin, Misir, Qazaxıstan, Şərqi və Qərbi Afrika ölkələri). Amma, bu təşəbbüslər nəticəsində həmin ölkələr uğur əldə etmək şansından tam yararlanıb bilməmişlər.

2008-ci ildəki ərzaq böhranından sonrakı dövrdə Şimali Amerika, Avrasiya və Avstraliyada paxlalı bitkilərin bazarlarında nisbətən sabitlik əldə etmək mümkün olmuşdur. Bununla belə, son iki onillikdə dünyada, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, həmçinin tropik ölkələrdə ərzaq məhsullarının istehsalının artımı və ixracı genişlənməmişdir. Məsələn, həmin ölkələrdən kofe və şəkərlə yanaşı, digər məhsullarında ixracı diqqət çəkir. İndoneziya və Malayziya fəal şəkildə palma yağı, Vyetnam isə düyü ixrac edir. Bu sırada Braziliya xüsusilə fərqlənir. Belə ki, Braziliya əsas ərzaq məhsulları üzrə dünyanın ən iri ixracaatçılarından birinə çevrilmişdir. Ölkədə kənd təsərrüfatı sahələri iri miqyasda mexanikləşdirilmişdir və yenilənmişdir. Bütün bunlar isə məhsuldarlığın artırılmasına imkan vermişdir. Bununla belə, ekspertlər bu ölkəni ekoloji zərərlə bağlı tənqid etmişlər və belə bir sual ortaya çıxır ki, ekoloji problemləri artırmaqla mühüm ərzaq məhsulları istehsalının həcmində genişləndirilməsi təcrübəsinin digər ölkələrə yayılmasının nə dərəcədə faydalı var. Hətta Qeyts Fondunun “Afrikada yaşıl inqilabçılar” hərəkatı xəbərdarlıq edir ki, ekoloji adaptasiyalar əsasən kiçik fermerlərlə bağlı olan fəaliyyətdə daha geniş baxılmalı və əhali kütləsinə xeyir gətirməlidir. Müasir dövrdə Afrika iri ərzaq idxalçısı kimi qalmaqdadır. Bununla belə, bu qitənin özündə güclü kənd təsərrüfatı potensialı vardır və həmin sahənin məhsuldarlığını artırmaqla, urbanizasiya proseslərinə məruz qalmış əhali kütlələrinin ərzaqla təminatını həll etmək olardı. Belə ki, urbanizasiya prosesləri sosial-iqtisadi məsələlərdə ciddi fikir ayrılığı yaratmış, problemlər əmələ gətirmişdir. Torpaq üzərində mülkiyyətlə bağlı münaqişələr yaranmışdır. Bir tərəfdən, xarici investisiyalar artsa da, Afrikada daxili investisiyalar və investorlar həlledici rola malikdirlər. Efiopiyalı diaspor təşkilatlarının öz doğma vətənlərində aqrar sahəyə yatırıqları investisiyalar kiçik və orta fermer təsərrüfatlarının fəaliyyətini nisbətən tənzimləməyə yardımçı olmuşdur. Bu proseslərdə Fars körfəzi ölkələrinin, və Çinin yatırdığı xarici



investisiyalar, Qərbi Avropa aqroticarət kompaniyalarının yatırıqları investisiyalarla müqayisədə kifayət qədər azdır.

Dünya ərzaq bazarlarında iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı yeni meyillərin və dəyişikliklərin fonunda dünya regionları və ərzaq bazarının korporativ iştirakçıları ərzaq probleminin həllində yeni yanaşmalara daha çox ümid edirlər. Geoiqtisadi kontekstdə Latın Amerikasası və Afrika ölkələrinin ərzaqdan asılılığı hələ də artacaqdır. Bununla belə, bir çox digər regionlarda, həmçinin Argentina, Braziliya, ABŞ, Avstraliya yaxud Avropada aqrobazarların inkişaf zənciri üzrə istehsal satış sahələrinə investisiyaların artırılacağı gözlənilir. Ən mühüm vəzifələrdən biri 2050-ci ildə 9 milyard nəfərə çatacağı proqnozlaşdırılan dünya əhalisinin ərzağa olan tələbatının ödənməsi üçün kənd təsərrüfatı sahələrinin davamlı inkişafının təmin edilməsidir ([www.worldbank.org/commodities](http://www.worldbank.org/commodities), 2019).

Beləliklə, dünya dövlətləri nə etməlidirlər ki, dünya iqtisadiyyatının qloballaşdığı, geoiqtisadi amillərin və problemlərin təsirinin artdığı bir şəraitdə uzunmüddətli dövr üçün daha etibarlı ərzaq təhlükəsizliyi sistemini formalaşdırıb bilsinlər? Bu sual aparıcı dünya dövlətlərini və beynəlxəq qurumları düşündürməlidir. ABŞ və digər iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş aparıcı dünya dövlətləri, şübhəsiz, mühüm təşəbbüsləri öz üzərlərinə götürməli, qlobal konsensusa nail olunmalı və ərzaq problemlərinin həlli istiqamətində daha pozitiv, daha sabit meyillərin bərqərar olunması təmin edilməlidir. Ərzaq problemlərinin həllində optimal mexanizmlər tətbiq olunmalı və yeni yanaşmalara üstünlük verilməlidir. Məsələn, inkişaf etməkdə olan dünya ölkələri özlərinin ərzaq təhlükəsizliyi problemləri üzrə inkişaf proqramlarını modelləşdirərkən, Niderlandın kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə modelindən müəyyən ibrət dərslərini mütləq şəkildə nəzərə almalıdırlar, bu proseslərdə baş vermiş neqativ proseslərdən adekvat nəticələr çıxarılmalı və tənizmləmələr həyata keçirilməlidir. Bundan əlavə, Qərbi Avropa ölkələri ərzaq məhsulları istehsalının həcmnin artırılması və qlobal ərzaq probleminin həllinə daha ciddi töhfələrin verilməsi üçün inkişaf etməkdə olan ölkələrin infrastrukturuna investisiyalar yatırmalı və bu ölkələrin kənd təsərrüfatı istehsalçılarının yüksək texnologiyalara çıxışları təmin edilməlidir. Məsələn, kiçik

bir ölkə hər hansı bir regional elektrik stansiyasından asılıdırsa, bu zaman həmin ölkənin manevr qabiliyyəti olduqca məhduddur. Buna görə də, resursların səfərbər edilməsi və birləşdirilməsi vacib şərtlərdəndir. Asiya-Sakit Okean regionunda Çinin sürətli inkişafı və ABŞ ilə münasibətlərindəki rəqabət fonunda, bu regionda bir çox kiçik dövlətlər Pekinlə əlaqələrin çoxşaxəliliyinə üstünlük verir və iqtisadi əlaqələrin dərinləşdirilməsinə səy göstərirlər. Belə olduğu şəraitdə, mühüm ərzaq məhsulları üzrə regionda istehsalın genişləndirilməsinə, bununla bağlı regional ittifaqların və birliklərin yaranmasına əlavə imkanlar yaranar. Rəqabətqabiliyyətli müəssisələrin yaradılması və regional ərzaq məhsulları bazarlarının inkişafı məqsədilə regionda bu sahədə aparıcı qüvvələrə və subyektlərə daha çox etibar edilməsi vacib şərtlərdəndir. Bütün hallarda yerli və regional maraqlar nəzərə alınmalıdır. Qlobal kompaniyalar və bazar iştirakçıları yerli amilləri mütləq şəkildə dəyərləndirməlidirlər. Ərzaq probleminin həlli istiqamətində mövcud ehtiyatlar səfərbər olunmalı və obyektiv olaraq qiymətləndirilməli, əhalinin qlobal ərzaq problemlərinin minimuma endirilməsi tədbirləri görülməlidir.

## **2.2. Ərzaq təhlükəsizliyi məsələsində Dövlət siyasətinin prioritetləri**

AR-da əhalinin olduqca keyfiyyətli və təhlükəsiz qida məhsullarına tələbatının daha dolğunlaşmış və davamlı təmin olunması istiqamətində reallaşdırılan genişmiqyaslı tədbirlər öz pozitiv nəticələrini verməkdədi. Bununla bərabər, ölkəmizdə qida və kənd təsərrüfatı mallarının istehsalı və idxal-ixracının həcmi yüksəlməsi, istehlakçı şəxslərin sağlamlığının müdafiəsi və hüquqlarının qorunması kimi şərtlər ərzaq təhlükəsizliyi sahəsi istiqamətində ölkə tənzimləməsi və nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi prosesini zəruri etməkdədir.

Ölkə iqtisadiyyatının davamlı şəkildə inkişaf prinsipləri əsasında şaxələndirilməsi və inklüzivliyinin təmin olunması, rəqabət qabiliyyətli kənd təsərrüfatı mallarının istehsalı və emal etmə sektorunun formalaşdırılması məqsədi ilə AR Prezidentinin 2016-cı il 6-sı dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı vasitəsilə təsdiq olunmuş “AR-da kənd təsərrüfatı mallarının istehsal edilməsinə və emalına xas Strateji Yol Xərtəsi”ndə dəyər zəncirinin ümumilikdə bütün mərhələlərini əhatə

edə bilən, risklərin təhlil edilməsi yanaşmasına söykənən təkmil ərzaq təhlükəsizliyinin sisteminin formalaşdırılmasını diqqətdə tutan konkret prioritet və tədbirlər müəyyən edilmişdir (<https://static.president.az/pdf/38542.pdf>, 2016).

AR Prezidentinin “AR-da ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin təkmilləşdirilə bilməsi ilə əlaqədar əlavə tədbirlər barəsində” 2017-ci il 10 fevral tarixli 1235 sayılı Fərmanının 5.6-cı bəndinin icra edilməsi məqsədi ilə “AR-da ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına aid 2019-2025-ci illərdən ötrü Dövlət Proqramı” (bu andan sora – Dövlət Proqramı) hazırlanılmışdır.

Ölkə Proqramının icra edilməsindən ötrü 12 əsas istiqamətə əsasən qarşılıqlı münasibətli tədbirlər müəyyən edilmişdir.

Dünyanın istənilən bir qitəsində ərzaq mənşəli xəstəliklərə qarşı yoluxma və ərzaq zəhərlənməsi hallarının çoxalması qeydə alınmışdır. Beynəlxalq arenada Səhiyyə Təşkilatının (bu andan sonra isə - ÜST) 2017-ci ildən ötrü hesabatına görə, dünyada keçən hər il 700 milyon insan, yəni dünya əhalisinin istənilən 10 nəfərindən biri ərzaq mallarından zəhərlənməkdədir. Keçən hər il ərzaq mallarından zəhərlənənlərin 430 min nəfəri ölürki, bununda 125 mini və yaxud 30 %-i 5yaşına kimi uşaqlardı.

Beləliklə, ərzaq mənşəli xəstəlik və zəhərlənmələr halları həm insanların sağlamlıq və rifahına neqativ təsir göstərir, həm də fərd, ailə, icma, təsərrüfat subyekti və ölkələrdən ötrü ağır iqtisadi səbəblərə gətirib çıxarmaqdadır. Bu istiqamətdən, ərzaq təhlükəsizliyi insanlığın inkişafında, gələcəkdəki nəsillərin sağlamlıq, insanların genofondunun qorunmasında, iqtisadi cəhətdən məhsuldarlığın təmin edilməsində məxsusi əhəmiyyət daşıyan mühüm bir sahədi.

Son zamanlarda bütün beynəlxalq aləmdə ərzaq təhlükəsizliyi ilə əlaqədar yeni çağırışlar ortaya çıxmaqdadır. Ərzaq və kənd təsərrüfatı malları ticarətinin qloballaşmış bu malların daha da əl çatan və rəqabətə davamlı ola bilməsi, ölkəyə xarici valyuta gəlişinin yüksəlməsi kimi faydalar vermək ilə bərabər, ərzaq mənşəli xəstəliklərin daha da geniş formada baş vermə və yayılma ehtimalı şansı da yüksəldir.

Bundan başqa, ərzaq mənşəli patogenlərin mikrob əleyhinə preparatlarına qarşı müqavimətinin yüksəlməsi, ərzaq təchizatında yeni müəyyən edilmiş mikro orqanizmlərin və kimyəvi tərkibli maddələrin təhlükə formalaşdırılması, həmçinin dünya əhalisinin qidalana bilmə vərdişlərinin dəyişməsi şəklində məsələlər müşahidə edilir.

Qeyd edilən səbəblər ümumdünyada ərzaq təhlükəsizliyini məxsusi əhəmiyyətli problemə çevirmiş və bu istiqamətdə uyğun qurumlar yaradılmışdı. Beləliklə, ərzaq malları istehlakçıları ümumi mövcud və potensial şəkildə risklər haqqında obyektiv, azad və elmi tərəfdən əsaslandırılmış formada məlumatlandırmaq məqsədi ilə 2003-cü ildə Aİ-da ərzaq və yem təhlükəsizliyi vasitəsilə bağlı risklərin dəyərləndirilməsini reallaşdıran əsas qurum - Avropanın Qida Təhlükəsizliyinin Təşkilatı (EFSA) təsis edilmişdi.

Beynəlxalq arenada ərzaq təhlükəsizliyi sahəsi istiqamətində idarə etmə və nəzarət tədbirlərinin reallaşdırılmasında son zamanlarda konseptual dəyişikliklər həyata keçir. Bəzi İEÖ ərzaq təhlükəsizliyini tənzim etmək məqsədilə resursları yüksək riskə sahib sahələrə və məxsusi problemlərin həll edilməsinə yönəldilər.

Müasir ərzaq təhlükəsizliyi sistemlərinin işlənilib hazırlanması prosesində, onların strukturunda, tətbiq edilməsində və fəaliyyəti prosesində bəzi fərqli prinsip və təmayüllər diqqətə cərpir.

BMT-nin Qida və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (bu andan sonra isə - FAO) qida mallarının təhlükəsizlik və keyfiyyətinin təmin edilməsində kompleks şəkildə yanaşmanın tətbiq edilməsi məqsədi ilə ərzaq təhlükəsizliyinə nəzarət edilmə sistemlərinin ən əsas hədəflərini hazır malın yoxlanılmasına deyildir, ərzaq zəncirinin ümumi olaraq bütün mərhələ istiqamətlərinə, yəni ilkin istehsalat, istehsalat, emal, dövriyyəsi və utilizasiyası proseslərinə nəzarət edilməsinin reallaşdırılmasını tövsiyə etməkdədir. Bu prinsip tərəfdarlarının ərzaq zəncirinin ümumi bütün etaplarında profilaktik tədbirlər həyata keçirilməsinin son mərhələdə nəzarətlər aparılaraq müvafiq normalara müvafiq olmayan maldan imtina olunmasından daha effektiv və səmərəli olduğunu bildirirdilər.

ÜST və FAO ərzaq təhlükəsizliyi ilə əlaqədar bütün məsələlərin həllində elmə əsaslanmış risklərin təhlil edilməsini əsas yanaşma şəklində irəli sürürdülər. Risklərin dəyərləndirilməsi insanın sağlamlığı və həyat fəaliyyəti üçün təhlükə şansının və onun nə dərəcədə ciddiliyinin müəyyən olunmasında vacib amildi. Risklərin dəyərləndirilməsi ərzaq mənşəli təhlükələrin xarakter tipinə müvafiq olaraq onların önünün altına bilməsi, aradan qaldırılma bilməsi və yaxud ləğv olunması üçün təsirli şəkildə müdaxilə tədbiri və strategiyaların müəyyən edilməsinə imkan yaratmışdır.

Nəzarətmə funksiyasını reallaşdıran qurumun elmi şəkildə bazasının olması ərzaq təhlükəsizliyi ilə əlaqədar düzgün və obyektiv formada qərarların qəbul olunması nöqteyi-nəzərindən vacibdir. Bu məqsəd ilə nəzarətmə funksiyasını reallaşdıran qurumun tabeliyindəki elmi komitələr formalaşdırılır. Elmi komitələrinin rolu risklərin dəyərləndirilməsi zamanı texnik olaraq sualları, ərzaq standart və qaydalarına, tənzim edilmənin təsir etməsini ölçə bilən monitoring və dəyərləndirməyə məxsus məsələləri bütövlükdə əhatə edən bir sıra tövsiyələr verməkdən ibarətdi.

Aİ-na üzv ölkələrdə və başqa İEÖ-lərdə ərzaq sahəsində fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektlərinin mallarının təhlükəsizliyinə əsasən birbaşa olaraq öhdəlik və məsuliyyət daşıyırlar, tənzim edici qurumlar isə nəzarətmə tədbirlərini həyata keçirmək ilə icra edilmənin vəziyyətini təkrarən yoxlayırlar.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində beynəlxalq səviyyəli təşkilatların və uyğun konvensiyaların əhəmiyyəti böyükdü. ÜST, FAO, Kodeks Alimentarius Komissiyası, “Bitkilərin mühafizəsi barəsində” Beynəlxalq Konvensiya, Ümum dünya Heyvanların Sağlamlıq Təşkilatı milli ərzaq təhlükəsizliyi strukturları ilə əməkdaşlıq etməkdədir, ərzaq təhlükəsizliyi proqramlarının beynəlxalq arena səviyyəsində qəbul olunmuş qərarlara və tövsiyələrə, eləcə də beynəlxalq ərzaq standartlarına müvafiqləşdirilməsində onlara kömək göstərməkdədirlər.

AR-ında ərzaq təhlükəsizliyinin sisteminin inkişaf olunması istiqamətində reallaşdırılan ardıcıl və məqsəd yönü islahatlar müvafiq normativ hüquqi aktların və

madditexniki bazanın təkmilləşdirilə bilməsinə, nəzərə çarpan nailiyyətlər əldə edilməsinə geniş imkanlar yaratmışdı.

İndiyədək dövlətdə qida təminatı vasitəsilə bağlı AR Prezidentinin 2001-ci il 3 mart tarixli 630 nömrəli Sərəncamı vasitəsilə 2000-2010-cu illəri bütövlükdə əhatə edən “AR-nın qida təhlükəsizliyi Proqramı”, 2008-cı il 25-i avqust tarixli 3005 nömrəli Sərəncamı vasitəsilə “2008–2015-ci illərdə AR-da əhalinin qida malları vasitəsilə etibarlı təminat gücünə dair Dövlət Proqramı”, 2016-cı il 6-sı dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı vasitəsilə “AR-ında kənd təsərrüfatının mallarının istehsal edilməsinə və emal edilməsinə aid Strateji Yol Xəritəsi” təsdiq olunmuş, eləcədə bu islahatların ardı olaraq məqsədli şəkildə proqram, konsepsiya və başqa sənədlər qəbul edilmişdir (<https://static.president.az/pdf/38542.pdf>).

Dövlətnin qida təminatının gücləndirilə bilməsi yönündə reallaşdırılan tədbirlər nəticəsində (ilkin informasiyalara əsasən) 2018-ci ildə əsas qida malları vasitəsilə özünü təmin etmə səviyyəsində ət və ət malları üzrə 82,8 faiz, yumurta üzrə 101,5 faiz, süd və süd malları üzrə 86,9 faiz, balıq və balıq malları üzrə 89,8 faiz, kartof üzrə 93,5 faiz, tərəvəz üzrə 113,8 faiz, bostan malları üzrə 98,7 faiz, meyvə və gilə meyvə üzrə 123,1 faiz, şəkər üzrə 81,2 faiz, un üzrə 96,9 faiz, meyvə və tərəvəz konserviləri üzrə 91,7 faiz, kərə yağı üzrə 71,1 faiz, marqarin üzrə 97,8 faiz, duz üzrə 103,1 faiz təşkil etmişdi.

Ərzaq təhlükəsizliyi ilə əlaqədar vahid səlahiyyətli qurum formalaşdırılanadək dövlətdə ərzaq təhlükəsizliyi müxtəlif ölkə strukturları və orqanları tərəfindən malların ölkə gigiyena qeydiyyatı siyahısına alınması, gigiyenik sertifikatın təqdim edilməsi, milli standartlara müvafiqliyin təsdiq olunması üçün sertifikatlaşdırmanın aparılması, eləcədə risklərə əsaslanmayan ölkə nəzarətinin tədbirlərinin reallaşdırılması yolu vasitəsilə təmin olunurdu. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından yekun malın sertifikatlaşması tələb edilirdi və ölkə nəzarəti anında sertifikatın mövcudluğuna nəzər yetirilirdi, nəzarət etmə tədbirləri risklərə əsaslanmamalıdı, tətbiq edilən milli standartların böyük əksəriyyəti müasirdir və beynəlxalq səviyyəli tələblərə cavab vermirdi və bu yöndə əlavə olaraq tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac duyulurdu. Bunlar ilə bərabər, ərzaq təhlükəsizliyinə

nəzarətmə və ölkə tənzimləməsi istiqamətində paralel və təkrarçılıq hallarında rast gəlinirdi.

Dövlətdə ərzaq təhlükəsizliyinə nəzarətmə sistemini təkmilləşdirilməsi, bu istiqamətdə şəffaflığın artırılması, pərakəndəliyin və təkrarlanmaların aradan qaldırılması, eləcədə AR Prezidentinin 2016-cı il 6-sı dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı vasitəsilə təsdiq olunmuş “AR-ında kənd təsərrüfatı mallarının istehsal edilməsinə və emal edilməsinə aid Strateji Yol Xəritəs”ndə diqqətdə tutulmuş uyğun tədbirlərin reallaşdırılmasını təmin etmək məqsədi ilə AR Prezidentinin 2017-ci il 10 fevral tarixli 1235 nömrəli Fərmanı vasitəsilə AR-nın Ərzaq Təhlükəsizliyi Agentliyi formalaşdırılmışdır (<https://static.president.az/pdf/38542.pdf>, 2017).

“AR-nın Ərzaq Təhlükəsizliyinin Agentliyinin fəaliyyətinin təmin olunması barəsində” AR Prezidentinin 2017-ci il 13 noyabr tarixli 1681 nömrəli Fərmanı vasitəsilə Ərzaq Təhlükəsizliyinin Agentliyinin Əsasnamə və strukturu təsdiq olunmuş, Agentliyin tabeliyində olan publik hüquqi şəxs statusuna sahib Azərbaycan Ərzaq Təhlükəsizliyi İnstitutu formalaşdırılmışdır.

Ərzaq təhlükəsizliyi sahəsi istiqamətində aparılan islahatların ardı olaraq, AR Prezidentinin 2018-ci il 1 may tarixli 28 nömrəli Fərmanı vasitəsilə Ərzaq Təhlükəsizliyinin Agentliyinin Əsasnaməsində ərzaq zəncirinin bütün etaplarına nəzarətin mərkəzləşdirilmiş formada aparılmasına şərait yaradan bəzi dəyişikliklər olunmuş, bu islahatlar çərçivəsi daxilində ərzaq təhlükəsizliyi sahəsi istiqamətində mövcud olan normativhüquqi baza təkmilləşdirilmişdi.

AR NK-nin 2018-ci il 16 may tarixli 230 nömrəli qərarı vasitəsilə Nizamnaməsi və strukturu təsdiq olunan Ərzaq Təhlükəsizliyi İnstitutunun əsas fəaliyyəti istiqamətləri ərzaq mallarının təhlükəsizliyi sahəsi istiqamətində elmi-praktiki tədqiqatlar aparılması, mövcud risklərin elmi prinsiplərə əsaslanmaq ilə dəyərləndirilməsi, ərzaq təhlükəsizliyi sahəsi istiqamətində texniki normativhüquqi aktlar layihələrinin hazır olunması, ərzaq mallarının təhlükəsizlik və minimum keyfiyyət göstəriciləri əsasında laboratoriyada analizi, ekspertizası və tədqiqat xidmətlərinin göstərilməsi, ərzaq təhlükəsizliyi sahəsi istiqamətində əhalinin məlumatlandırılıb, maarifləndirilməsi kimi müəyyən edilmişdir.

Dövlət Proqramında ərzaq mallarının təhlükəsizliyi və minimum keyfiyyət göstəricilərinə məxsus tələblərin normalaşdırılması prosesinə, malların sertifikatlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi, ərzaq zənciri mərhələlərində birgə fəaliyyət göstərən subyektlərinin qeydiyyatına alınması və ölkə reyestrinin həyata keçirilməsinə, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında təsərrüfat subyektləri rolu və məsuliyyətinin yüksəldilməsinə, eləcə də ərzaq təhlükəsizliyi sahəsi istiqamətində risklərə əsaslanan ölkə nəzarətinin sisteminin formalaşdırılması yönündə görülən tədbirlər kompleksinin daha sistemli və intensiv reallaşdırılmasına zəmin yaradacaqdı.

Dövlət Proqramının əsasında 2025-ci ilə kimi strateji baxış insanların sağlam və təhlükəsiz ərzaq ilə tam şəkildə təmin olunmasına və bununlada qida təbiətli xəstəliklərin diqqətəcarpacaq dərəcədə azalmasına, eləcə də kənd təsərrüfatı və qida mallarının məhsuldarlığının və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə, İEÖ-lərin bazarlarına ixrac etmə həcmının yüksəldilməsinə nail olmağı diqqətdə tutur (<https://static.president.az/pdf/38542.pdf>, 2016).

Əhalinin təhlükəsiz qida ilə təmin olunmasının əsas şərtlərindən biri də makroiqtisadi sabitliyə əsaslanan davamlı inkişafa və fizioloji normalara uyğun olaraq əhalinin ehtiyaclarının ödənilməsidir. 2014-2015-ci illərdə qlobal iqtisadiyyatda qeyri-müəyyənlik və böhran artdı, qlobal iqtisadi artım zəif və kövrək oldu, bölgədəki iqtisadi və siyasi risklər artdı. Xəm neft də daxil olmaqla dünya əmtəə qiymətləri kəskin şəkildə aşağı düşdü və əksər valyutaların devalvasiya dalğası, xüsusən də MDB ölkələrində müşahidə olundu.

Qlobal və regional səviyyədə mürəkkəb iqtisadi proseslər Azərbaycan iqtisadiyyatına müxtəlif istiqamətlərdə təsir göstərmişdir. Neft qiymətlərinin kəskin azalması Azərbaycanın xarici ticarət balansına təsir etdi və ixrac gəlirləri əhəmiyyətli dərəcədə azaldı. Əsas ticarət tərəfdaşlarımızda davam edən devalvasiya prosesləri milli iqtisadiyyatımızın rəqabət qabiliyyətinə mənfi təsir göstərmişdir. Bu amillərin təsiri ilə manatın ikiqat devalvasiyası həyata keçirildi.

21 fevral 2015-ci ildə manat 25% azaldı (dollara nisbətən 34 %daha yüksək) və 21 dekabrda üzən məzənnə rejiminə keçməyə qərar verildi. Xarici valyutada



gəlirlər əhəmiyyətli dərəcədə azaldı, xarici iqtisadi mühitin qeyri-müəyyənliyi və aqressivliyi artdı, nəticədə iqtisadiyyat cəmi 1,1% artdı və ÜDM cari qiymətlərlə 54,4 milyard manata çatdı və adambaşına düşən ÜDM 5703,7 manat oldu .

2019-cu ildə neft və qaz sektorunda artım 2018-ci illə müqayisədə 1,2% yüksək, bu sektorun ümumi daxili məhsuldakı payı 30,7% (2018-ci ildə - 38,7%) olmuşdur. 2019-cu ildə qeyri-neft sektorunda 2018-ci illə müqayisədə yüzdə 1,1 artaraq 37,7 milyard manat əlavə dəyər istehsal edilmişdir. Qeyri-neft sektorunun ÜDM-dəki payı 69,3% idi. Qeyri-neft sektorundakı zəif artım dövlət investisiyalarında azalma fonunda inşaat sektorundakı daralma səbəb oldu.

2019-cu ildə kənd təsərrüfatı 6,6%, qeyri-neft sənayesi 10%, informasiya və rabitə sektoru 6,8%, turizm və iaşə sektoru 14,0%, ticarət sektoru 10,9%, nəqliyyat və anbar 1,7%, inşaat 13,4 % azalıb. 2019-cu ildə ölkənin sosial və iqtisadi inkişafına 15.957.0 milyon manat investisiya qoyulmuşdur. Bu investisiyaların 56,8% -i yerli, 43,2% -i xarici investisiyalardır. Ümumi kapital xərclərinin 8.819.9 milyon manatı (55.3%) və 7137.1 milyon manatı (44.7%) neft sektorunun inkişafına qoyulmuşdur.

2018-ci ildəki devalvasiya nəticəsində dolların dollar qarşısında yüzdə 34 artmasına baxmayaraq, görülən tədbirlər nəticəsində qiymətlərin mümkün kəskin artımının qarşısı alındı. 2019-cu ildə ərzaq qiymətləri 6,1%, qeyri-ərzaq məhsulları 3,8%, xidmətlər 1,2% bahalaşmışdır. Nəticədə istehlak mallarının qiymətləri və xidmət tarifləri 2018-ci ilə nisbətən 2019-cu ildə 4,0% artdı.

**Cədvəl 2: ÜDM strukturu, faiz**

Sektor	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ümumi	100	100	100	100	100	100
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	5,5	5,1	5,1	5,4	5,3	6,2
sənaye	51,8	53,8	49,4	45,4	41,1	34,0
İstehsal sənayesi	4,5	4,0	4,2	4,2	4,7	5,3
Daxil olmaqla:	1,1	1,0	1,1	1,0	1,0	1,1

**Mənbə:** Dövlət Statistika Komitəsi, [https://www.stat.gov.az/source/food\\_balances/](https://www.stat.gov.az/source/food_balances/), 2020

Kənd təsərrüfatı məhsullarının ÜDM-dəki payı, neft sektorunun ümumi iqtisadi artıma təsirinin artdığı 2000-2010-cu illərdə yüzdə 16,1-dən yüzdə 5,5-ə düşdü.

2014-2019-cu illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının ÜDM-dəki payı 5,5% -dən 6,2% -ə yüksəldi.

**Cədvəl 3: Ümumi kənd təsərrüfatı istehsalı (cari qiymətlərlə, milyon manat)**

	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Bütün təsərrüfat kateqoriyaları üçün	3 877, 7	4 525, 2	4 844, 6	5 244,6	5 225,8	5 635, 3
Daxil olmaqla:	1 999,2	2 339,8	2 458,2	2 629,6	2 449, 4	2 761,1
Bitki yetişdirilməsi	1 878,5	2 185,4	2 386,4	2 615,0	2 776,4	2 874,2
Mal-qara	192,6	236,0	319,4	363,9	404,5	410,1
Kənd təsərrüfatı müəssisələri üçün:	60,0	82,2	97,3	120,5	111,8	132,5
Daxildir: məhsul istehsalı	132,6	153,8	222,1	243,4	292,7	277,6
Daxildir: məhsul istehsalı	3 685,1	4 289,2	4 525,2	4 880,7	4 821,3	5 225,2
Mal-qara	1 939,2	2 257,6	2 360,9	2 509,1	2 337,6	2 628,6
	1 745,9	2 031,6	2 164,3	2 381,6	2 483,7	2 596,6

**Mənbə:** Dövlət Statistika Komitəsi, [https://www.stat.gov.az/source/food\\_balances/](https://www.stat.gov.az/source/food_balances/), 2020

2019-cu ildə kənd təsərrüfatı istehsalının faktiki dəyəri 5 milyon 635,3 milyard manat təşkil edib ki, bunun da 2 874,2 milyon manatı heyvandarlıq, 2 761,1 milyon manatı bitkiçilik sahəsidir. Əvvəlki ilə nisbətən kənd təsərrüfatı istehsalı indeksi yüzdə 6,6, o cümlədən heyvandarlıq məhsulları üzrə 2,5%, bitkiçilik məhsulları üzrə 11,3% olmuşdur. 1995-2019-cu illəri əhatə edən son 25 ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi həcmi 2005-2019-cu illər ərzində 7,7 dəfə (real ifadədə 2,4 dəfə) və 3,1 dəfə artmışdır. Xüsusilə bitki mənşəli məhsulların istehsalında faktiki artım müvafiq olaraq 6,6 və 2,8 dəfə (real artım müvafiq olaraq 2,3 dəfə və 2,5 dəfə), heyvan məhsulları istehsalında isə 9,3 və 3,4 dəfə (müvafiq olaraq artım 2,5) təşkil etmişdir.

2019-cu ildə əsas xərclərin 2,4% -i kənd təsərrüfatına xərclənib. Taxıl və dənli bitkilər əsas məhsullardan biridir: Taxılın 56,3% -i buğda, 7,1% -i qarğıdalıdır.

Bitki yetişdirilməsi. İlkin məlumatlara görə, 2019-cu ildə 915,1 min ton taxıl biçilmiş və hər hektardan 30,4 sentner / ha səviyyəsində ümumilikdə 2785,9 min ton kənd təsərrüfatı məhsulları götürülmüşdür. Bundan əlavə, 2018-ci ildə 35,9 min hektardan 213,1 min ton kənd təsərrüfatı məhsulu götürülmüşdür. Hər hektardan orta hesabla 59,2 sentner qarğıdalı yığılmışdır. Ümumilikdə, 951,0 min hektar taxıl

və paxlalı bitkilərdən 2999,0 min ton taxıl məhsulları istehsal edilmişdir. Orta məhsuldarlıq 31,5 s / ha olmuşdur.

Hesabat dövründə 839,8 min ton kartof, 1273,3 min ton tərəvəz və 484,5 min ton bostan məhsulu götürülmüşdür. 2018-ci illə müqayisədə kartof istehsalı 2,5%, tərəvəzçilik 7,2%, bostan istehsalı 9,9% artmışdır. Hər hektardan orta məhsuldarlıq kartofda 3 sentner, tərəvəzdə 6 sentner və bostan məhsulunda 17 sentner artmışdır.

2019-cu ildə tütün istehsalı artmışdır. Beləliklə, zirzəminin sahəsindəki yüzdə 22,8 artım tütün yarpağı istehsalının artmasına səbəb oldu və əvvəlki ilin səviyyəsini yüzdə 21,3 və quru çəkiddə 3,5 min ton tütün yarpağını aşdı.

1 yanvar 2017-ci il tarixinə 18,9 min ton günəbaxan yağı istehsal edilmiş, 35 min ton pambıq alınıb satılmışdır.

Keçən il ölkədə 4896 hektardan 186,1 min ton şəkər çuğunduru (hektara 380 sentnerə qədər) istehsal edilmişdir.

2019-cu ildə 886,3 min ton (artım% 4,2) meyvə və giləmeyvə, 2018-ci ilə nisbətən 157,0 min ton və ya 9,3 min ton (artım 6,3%), üzüm və 578,9 ton və ya 104,6 ton çox (artım) istehsal edilmişdir yüzdə 22,1) yaşıl çay yarpağı.

Son payız tarla işləri başa çatıb. Ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə buğda əkin sahəsi 8,5 faiz, arpa sahəsi 1,8 faiz artmışdır.

Mal-qara. 2019-cu ildə diri çəkiddə 515,6 min ton ət, 1924,4 min ton süd, 1538,6 milyon yumurta və 17,0 min ton yun istehsal edilmişdir. Ət istehsalı 2018-ci illə müqayisədə 10,1 min ton və ya yüzdə 2,0, süd istehsalı - 68,6 min ton və ya yüzdə 3,7, yun istehsalı - 236 ton və ya yüzdə 1,4 artmışdır.

2019-cu ildə 77,1 min ton quş əti və 633,0 milyon yumurta istehsal edilmişdir. 2019-cu ildə işçilərin yüzdə üçü kənd təsərrüfatı ilə məşğul idi.

Ölkədə 2019-cu ildə ərzaq təhlükəsizliyini yaxşılaşdırmaq üçün həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində əsas qida məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi artmışdır. Son beş ildə əhalinin qida istehlakında müsbət meyillər müşahidə edilmişdir. Beləliklə, bu dövrdə kartof istehlakı yüzdə 21,1, tərəvəz və bostan istehlakı yüzdə 17,2, ət və ət məhsulları yüzdə 4,7, yumurta istehlakı yüzdə 12,3, meyvə və giləmeyvə istehlakı 13 artdı. Yüzdə 9, bitki yağı

istehlakı və marqarin istehlakı yüzdə 12,2 artdı. Müqayisə üçün çörək və çörək məhsullarının istehlakı yüzdə 6,3, süd və süd məhsullarının istehlakı yüzdə 13,0, şəkər və qənnadı məhsullarının istehlakı yüzdə 5,6 azaldı. Çörək və çörək məhsulları istehlakının azalması, əhalinin qidalanmasının digər məhsullar hesabına yaxşılaşması ilə əlaqələndirilir. Süd və süd məhsullarının azaldılmış istehlakı kərə yağı, bitki yağları və marqarin istifadəsinin azalması ilə əlaqələndirilir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2005-ci ildən 2019-cu ilə kimi dövrdə ətlik mal-qara idxalı 17 faiz, süd və qaymaq - 21 faiz, kartof - 3,9 dəfə, təzə tərəvəz - 66 faiz, təzə meyvələr - Buğda yüzdə 50, bitki yağı yüzdə 70, ət və balıq yüzdə 40, şəkər və şəkər yüzdə 92, şəkər qənnadı məmulatları yüzdə 34, ancaq tütün 2,2 dəfə, quşçuluq və qatqı maddələri 3,6 dəfə. Rəsmi statistika və bazar təhlili göstərir ki, bir sıra məhsullar üçün kənd təsərrüfatı və qida məhsulları ilə özünü təmin etmə səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılması həm cari, həm də gələcək ehtiyaclar üçün aktualdır.

2016-cı ilin birinci yarısında 1252 sahibkar 73,2 milyon manat güzəştli kredit almışdır. Bu kreditlər hesabına 3200-ə qədər yeni iş yeri açılmışdır. Büdcədən 16.4 milyon manat (yüzdə 22.4) və geri göndərilən fondlara 56.8 milyon manat (yüzdə 77.6) ayrıldı. Güzəştli kreditlərin 80,4% -i kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafına, 19,6% -i müxtəlif sənaye və digər sahələrin inkişafına verilmişdir. Kreditlərin 73,8% -i ölkənin bölgələrinin, 26,2% -i isə Bakıtrafı bölgələrin payına düşür. Yeni texnologiyalara əsaslanan 23 investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsi üçün 61,6 milyon manat güzəştli kredit verilib.

Dövlət başçısının göstərişi ilə Şəmkir, Xaçmaz və Xızı rayonlarında kənd təsərrüfatı parkları yaradılır. Xaçmaz bölgəsindəki kənd təsərrüfatı parkının 1-ci mərhələsində işlər başa çatdırıldı və dövlət başçısı 8 sentyabr 2016-cı il tarixində açılış mərasimində iştirak etdi. Şəmkir və Xızı rayonlarında kənd təsərrüfatı parkında işlər davam etdirilir. Kənd təsərrüfatı parkında müasir istehsal, emal və infrastruktur obyektlərinin yaradılması üçün ümumilikdə 43 milyon manat yardım göstərilmişdir. Bölgələrdə ümumi dəyəri 2 milyard manat olan 204 müxtəlif istehsal, emal və infrastruktur obyektinin yaradılması üçün təkliflər hazırlanmışdır. Bu

müəssisələrin əksəriyyəti özəl sahibkarlar yaratmağa təşviq olunur. Layihələrin 14% -i həyata keçirilib, 86% -i hazırlıq mərhələsindədir. Beləliklə, layihələrin dəyəri 250,3 milyon manatdır; 28 layihə üçün dövlət tərəfindən 98,2 milyon manat güzəştli kredit verilməsi. Ümumi dəyəri 76,5 milyon ABŞ dolları olan 76 layihə, 183,3 milyon manat dəyərində 20 layihəyə yönəldilmişdir. Son bir ildə 80 milyon manat ayrıldı və yaxın gələcəkdə 67 milyon manat ayrılacaq. 21,7 milyon manat dəyərində 8 layihəyə güzəştli kredit veriləcək. Prezidentin pambıqçılığın və tütünçülüynün inkişafına dair fərmanlarına uyğun olaraq, pambıqçılıqla məşğul olan 154 fermerə 1,5 milyon manat, 300-ə yaxın fermerə tütün istehsalı üçün güzəştli kredit verilmişdir. Bu kreditlərə uyğun olaraq 500 və 100 yeni iş yerləri açıldı (<https://static.president.az/pdf/38542.pdf>).

**Cədvəl 4: Ailənin büdcəsində qida xərclərinin payı, faiz**

Ölkə	Yemək xərclərinin ümumi ailə xərclərinin yüzədə payı,%
ABŞ	6,5
Böyük Britaniya	8,7
İsveçrə	8,9.
Kanada	9,3
Avstriya	10,0
Norveç	12,3
Türkiyə	21,6
Rusiya	29,4
Azərbaycan	40

**Mənbə:** BMT-nin Kənd Təsərrüfatı və Qida Təşkilatının hesabatlarına görə ([www.fao.org](http://www.fao.org)).

Eyni zamanda, Azərbaycanın Qida Təhlükəsizliyi Proqramında göstərildiyi kimi, bir sıra göstəricilərin yaxşılaşdırılması ilə yanaşı, bəzi meyarlarda davamlı bir geriləmə olduğu da qeyd edilməlidir. Dünya standartlarına görə inkişaf etmiş ölkələrdə qida xərclərinin payı yüzədə 10-20-ni keçmir.

**Cədvəl 5: Adambaşına əsas məhsul istehsalı (Azərbaycanla müqayisədə, 2019-cu il məlumatları)**

Ölkə	Kənd təsərrüfatı bitkiləri
<b>Qazaxıstan</b> Azərbaycan	Taxıl məhsulları: 1064 kq 307 kq
<b>Ukrayna</b> Azərbaycan	Günəbaxan tumu: 261 kq 2 kq
<b>Belarusiya</b> Azərbaycan	Şəkər çuğunduru: 348 kq

	19 kq
<b>Belarusiya</b> Azərbaycan	Kartof: 632 kq 88 kq
<b>Belarusiya</b> Azərbaycan	Ət: 113 kq 31 kq
<b>Belarusiya</b> Azərbaycan	Süd: 742 kq 202 kq
<b>Belarusiya</b> Azərbaycan	Yumurta: 402 ədəd 163 ədəd
<b>Moldoviya</b> Azərbaycan	Meyvələr və tərəvəzlər: 136 kq 89 kq

**Mənbə:** Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, MDB Dövlətlərarası Statistika Komitəsinin məlumatları (www.cisstat.com).

Cədvəldəki məlumatlardan görünür ki, Azərbaycan bu vacib göstəricidə inkişaf etmiş ölkələrdən xeyli geri qalır, burada vəsaitlərin çox hissəsi sığorta, təhsil, istirahət, səyahət, əyləncə, əmanət və s.

Digər mühüm göstərici adambaşına düşən əsas qidadır.

Bu göstəricilərdəki geriləmə, ilk növbədə, uzun müddət respublikada geniş kənd təsərrüfatı istehsal modelinin üstünlük təşkil etməsi, aşağı əmək məhsuldarlığı və məhsuldarlıq ilə izah olunur. Məlumdur ki, Azərbaycanda suvarılan torpaqların təxminən üçdə biri şoranlaşmaya məruz qalır. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatına ənənəvi olaraq son dərəcə qeyri-kafi bir investisiya var: 2016-cı ildə bu sahəyə 355,4 milyon manat sərmayə qoyulmuşdur ki, bu da milli iqtisadiyyata qoyulan ümumi sərmayənin yalnız 2,2% -ni təşkil edir. Bu baxımdan qısa müddətdə ölkənin kənd təsərrüfatını real sektorun investisiya cəlbedici bir qoluna çevirmək lazımdır.

Dünya Təhlükəsizliyi Komitəsinin “Qida Təhlükəsizliyi və Bəslənməyə Yeni Bir Baxış” (Roma, 9-13 Oktyabr 2017, “Davamlı İnkişaf üçün 2030 Gündəminin Tətbiqi”) hesabatında göstərildiyi kimi, Azərbaycanda, 2001-ci ildə həddindən artıq yoxsulluğun və aclığın ağırlaşmasının qarşısının alınmasında, əhalinin sosial müdafiəsinin və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində nəticələr əldə edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Qida Təhlükəsizliyi Proqramının (2001) həyata keçirilməsi nəticəsində qida istehsalını və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının məhsuldarlığını xeyli artırmaq mümkün olmuşdur. Bu hesabatda

xarici mənfi amillər - dünya ərzaq bazarlarındakı qeyri-sabitliyin təsiri altında ərzaq məhsullarının bahalaşdığı vurğulanır. Ölkədəki bu problemləri həll etmək üçün Prezidentin 25 avqust 2008-ci il tarixli fərmanı ilə “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikası əhalisinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” təsdiq edildi. Qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair institusional mexanizmlərin inkişafı və gücləndirilməsi 6 dekabr 2016-cı il tarixində qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə də öz adekvat həllini tapdı (<https://static.president.az/pdf/38542.pdf>, 2016).

2015-ci ildən bəri, Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin mütəxəssisləri BMT-nin Qida və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) mütəxəssisləri ilə birlikdə kənd təsərrüfatında aparılan siyasətin nəticələri barədə etibarlı və dəqiq məlumat əldə etməyə imkan verən təsərrüfatları izləyirlər. Beynəlxalq mütəxəssislərin qənaətinə görə, torpaqların deqradasiyasının əsas səbəbi onların səmərəsiz istifadəsi, həmçinin iqlim faktorları - yüksək temperatur, yağışın azalması, təbii fəlakətlər (quraqlıq, qasırğa). Bu baxımdan mütəxəssislər, iqlimə uyğunlaşdırılmış və optimal bitkilərin tətbiq edilməsini, suvarma rejimlərinin optimallaşdırılmasını, gübrələrin verilməsini və istilik və oksigen verilməsini təklif edirlər. Bu vəziyyətdə məhsulların bioloji və fizioloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə hökuməti vaxtaşırı kənd təsərrüfatı istehsalçılarına dövlət dəstəyi ilə bağlı müxtəlif qərarlar qəbul etmişdir:

- Nazirlər Kabinetinin 15 fevral 2007-ci il tarixli buğda və düyü istehsalına subsidiya verilməsinə dair qərarı (hektar başına 40 manat və yanacaq və motor yağı üçün 2011-2014-cü illərdə 40 manat);

- Nazirlər Kabinetinin 15 fevral 2007-ci il tarixli mineral gübrələrin satışına subsidiya verilməsi haqqında qərarı (hektar üçün gübrələrin maya dəyərinin 70% - i);

- Toxum və tinglərin ilkin və təkrar alınması üçün subsidiyalar (Nazirlər Kabinetinin 25 iyun 2001-ci il tarixli 103 sayılı qərarı);

- dövlət büdcəsi hesabına idxal olunan damazlıq heyvandarlığın kənd təsərrüfatı istehsalçılarında lizinq şərtləri ilə 50% endirimlə satılması (Nazirlər Kabinetinin 22 sentyabr 2008-ci il tarixli 226 nömrəli qərarı).

Fikrimizcə, qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin vacib bir sahəsi həm də bitki növlərinin və heyvan cinslərinin yeni növlərinin inkişafı və mövcud olanlarının yaxşılaşdırılması üçün elmi tədqiqatların və təcrübələrin genişləndirilməsidir (“yaşıl inqilab”).

Yalnız son iki ildə kənd təsərrüfatının müəyyən sahələrini - çay, sitrus meyvələri, çəltikçilik və s. sahələrini inkişaf etdirmək üçün bir neçə dövlət proqramı qəbul edildi.

Nəhayət, bu sahədə ən vacib hüquqi və institusional mexanizm Prezident İlham Əliyevin 10 fevral 2017-ci il tarixli fərmanları ilə Azərbaycanın Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin yaradılması idi. Agentliyin əsas missiyası mövcud qida təhlükəsizliyi standartlarını təkmilləşdirmək və yaratmaq, sistemli araşdırma və risk təhlili, gigiyenik sertifikatlaşdırma, ixrac olunan kənd təsərrüfatı məhsulları üçün keyfiyyət sertifikatları verməkdir (<https://static.president.az/pdf/38542.pdf>,2017).

Son illərdə kənd təsərrüfatı istehsalının artması ilə əlaqədar olaraq respublikada kənd təsərrüfatı məhsulları bazarlarında ciddi bir canlanma aşkarlanmağa başladı. Kənd təsərrüfatının əsas sahələrindən biri olan bitkiçilik də xüsusi diqqət tələb edir. Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin artırılması bazarın fəaliyyətindən çox asılıdır. Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatında taxıl istehsalına xüsusi yer verilir. Taxıl əkini həm ayrı bölgələr, həm də bütövlükdə ölkə üçün ərzaq təminatının əsasını təşkil edir. Qeyd edək ki, FAO mütəxəssislərinin fikrincə, qida təhlükəsizliyi konsepsiyası əsasən iki göstərici ilə müəyyən edilir - nəqliyyat ehtiyatlarının ölçüsü və adambaşına düşən taxıl istehsalı.

Əhalinin pəhrizində çörək və çörək məhsullarının yüksək nisbətdə olması, taxılın yüksək daşınma qabiliyyəti və uzunmüddətli saxlama üçün yararlılığı sığorta və ehtiyat fondlarının formalaşması ehtimalını və zəruriliyini yaradır. Bütün bunlar taxıl və onun işlənmiş məhsullarını ölkənin ərzaqla özünü təmin etməkdə prioritet vəziyyətə gətirir. Taxılın strateji rolu, ilk növbədə, ehtiyat fondlarını yaratmaq



bacarığı ilə müəyyən edilir. Ehtiyat fondlarının əsas məqsədi: fəvqəladə hallar zamanı qida məqsədləri üçün istifadə, yem ehtiyacının ödənilməsinə təminat, taxıl emalı və qida sənayesi üçün sabit xammal tədarükü, daxili bazarda qiymət tənzimlənməsi.

Taxıl istehsalında davamlı və artan bir artım bütün aqrosənaye kompleksinin yüksəlməsi üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir, bu, əhalinin artan qidaya olan tələbatının daha dolğun ödənilməsi üçün zəruri şərtidir.

1990-cı ildən, 2019-cu ilədək respublikada taxıl istehsalının həcmi (bütün kateqoriyalı təsərrüfatlar) 976,8 min tondan 2,1 milyon tona və ya 2,1 dəfə artmışdır.

**Cədvəl 6: Bütün kateqoriyalı təsərrüfatlarda taxıl sənayesinin vəziyyəti**

	1990	1995	2005	2010	2016	2017	2018	2019
Ümumi məhsul, min ton	1364,4	881,5	1508,9	1970,4	2148,0	2010,6	2105,9	2126,7
Taxıl məhsulu, kq / ha	24,2	15,1	23,8	26,5	26,7	26,6	26,5	26,5
Satılan 1 sentner taxılın dəyəri, man.	-	4,7	8,9	7,2	6,8	7,0	7,8	8,05
Mənfəət (zərər nisbəti) %	99,2	44,0	7,9	25,8	30,8	39,3	47,5	35,5
Taxıl idxalı, ton başına manatla	-	75,2	100,6	94,8	89,8	116,4	126,2	
İş haqqı, saat	3,1	8,0	10,2	10,5	11,8	10,9	11,0	11,7
Satış qiyməti	70	75	101	95	90	116	126	121

**Mənbə:** Dövlət Statistika Komitəsi, [https://www.stat.gov.az/source/food\\_balances/](https://www.stat.gov.az/source/food_balances/), 2020

Cədvəldəki göstəricilərə əsasən. Son illərdə ümumi taxıl məhsulu artımının əsasən taxıl bitkilərinin məhsuldarlığının 2019-cu ildə hər hektardan 26,5 sentnerə çatdığı və 1990-1995-ci illər üçün orta səviyyədə 35 % çox olması ilə əlaqəli olduğu görülür. Məhsuldarlığın artmasına taxıla olan tələbin artması və müvafiq olaraq yüksək gəlirlilik səbəb olur. Bundan əlavə, taxıl istehsalındakı artım taxıl əkin sahələrində baş verən dəyişikliklər nəticəsində artdı və bu, yalnız taxıl istehsalının strukturunda deyil, bütün əsas məhsulların istehsal strukturunda da dəyişikliklərə səbəb oldu.

Sıra bitkiləri, xüsusilə kartof istehsalı son dərəcə vacibdir. Respublikada kartof istehlakı ildə təqribən 15% artır, bu da qiymətlərin artmasına və müvafiq olaraq satışın rentabelliyyəsinə səbəb olur, ucuz qiymət müşahidə olunur. Təəssüf ki, yerli

kartof istehsalı ölkənin daxili bazarını təmin etmir; bu sənayedə ticarət təşkilatları tərəfindən yüksək inhisarçılıq mövcuddur. Kartofun qiymətinin 2019-cu illə müqayisədə 2 dəfə artması, ilk növbədə nəqliyyat və zərərli əməliyyatlarla əlaqəli xərclərdə artımın təsiri altında baş verdi.

**Cədvəl 7: Bütün kateqoriyalı təsərrüfatlarda kartofçuluq sənayesinin əsas istehsal və iqtisadi göstəriciləri**

	1990	1995	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019
İstehsal olunan kartof, min ton	185,2	155,5	469,0	605,8	694,9	769,0	930,4	1083,1	1109,1
Kartof məhsuldarlığı, c / ha	78,0	97,0	84,0	104,0	116,0	124,0	137,0	149,0	151,4
1 sent kartof satılan mal, min adam.	-	10,6	13,27	9,47	11,09	12,44	11,75	11,06	11,43
Satış qiyməti 1 sent. kartof, min adam.	7,2	12,7	15,91	11,61	11,72	13,95	15,03	13,5	24,62
Əmək xərcləri	22,7	23,1	28,9	30,1	31,5	31,0	31,0	29,2	29,3
Kartof istehsalının rentabelliği (mənfəətliliyi),%	-15,4	-31,6	-31,4	31,4	-0,6	6,7	11,1	25,4	71,2

**Mənbə:** Dövlət Statistika Komitəsi, [https://www.stat.gov.az/source/food\\_balances/](https://www.stat.gov.az/source/food_balances/), 2020

**Cədvəl 8: Hər kateqoriyadakı təsərrüfatlarda şəkər çuğunduru istehsalının əsas istehsal və iqtisadi göstəriciləri**

	1990	1995	2000	2005	2010	2016	2017	2018	2019
Şəkər çuğunduru istehsalı, min ton	-	28,1	46,7	41,3	115,8	128,9	56,8	34,8	43,5
Şəkər çuğunduru məhsuldarlığı, kq / ha	-	54,8	210,4	280,7	444,7	364,3	177,5	131,6	156,7
1 sentner şəkər çuğundurunun qiyməti, min adam satıldı.	-	17,3	11,9	12,7	11,8	9,6	9,1	9,1	9,1
Satış qiyməti 1 sent. şəkər çuğunduru, min adam.	-	2,75	2,67	2,55	3,12	3,86	2,26	3,20	4,14
Əmək xərcləri	-	18,5	14,3	13,3	12,0	12,2	11,7	11,7	11,4
Şəkər çuğunduru istehsalının	-	-17,7	-11,3	-0,4	0,1	10,6	25,0	6,3	-7,2

rentabelliği (rentabəlsizlik),%									
------------------------------------	--	--	--	--	--	--	--	--	--

**Mənbə:** Dövlət Statistika Komitəsi, [https://www.stat.gov.az/source/food\\_balances/](https://www.stat.gov.az/source/food_balances/), 2020

1995-ci ildən bəri şəkər çuğunduru istehsalında artım olmuşdur. Beləliklə, 2017-ci ildə ən yüksək istehsal həcmi müşahidə olundu, 1995-ci ilə nisbətən 4,5 dəfə artdı. Eyni zamanda, 2019-cu ildə respublikanın bir sıra bölgələrində şəkər istehsalı üçün istehsal sahələrinin yaradılmasına baxmayaraq, istehsal artımı 2010-cu illə müqayisədə təxminən 3 dəfə, məhsul 2,3 dəfə azalmışdır. Bu sahədə şəkər sənayesinin inkişafı üçün bir proqramın hərtərəfli hazırlanması tələb olunur. Cədvəldəki məlumatlara əsasən. maliyyənin azalması və qiymət artımı ilə yanaşı əmək xərclərində azalma ilə zərər nisbətinin 7.2 % içərisində müşahidə edildiyi görünür. Belə bir vəziyyətdə qurulmuş fabriklər xaricdən gətirilən xammalla işləməli olacaqlar. O zaman dünyanın bütün ölkələrində, xüsusən də MDB ölkələrində bu məhsulların istehsalına böyük diqqət göstərildikdə, istehsalımız hər il sona çatır.

Kənd təsərrüfatının vacib bir sahəsi olan çayçılıq da, təəssüf ki, respublikanın potensialının bu sahə üçün daha yüksək bir yer nəzərdə tutacağı səviyyədə deyil. 1989-cu ildə 3,4 min hektar çay plantasiyasından 10 min hektarı məhv edildi.

**Cədvəl 9: Hər kateqoriyadakı təsərrüfatlarda çay yarpağı istehsalının əsas istehsal və iqtisadi göstəriciləri**

Min ton istehsal olunur	30,7	9,4	1,1	1,4	1,4	0,9	1,0	0,7	0,7
Məhsuldarlıq, c / ha	39,0	10,3	2,0	3,7	3,9	2,6	2,9	2,5	2,4
Satışların 1 sentnerinin dəyəri, min adam.	-	63,53	26,03	25,59	22,29	21,86	20,19	25,55	25,71
Satış qiyməti 1 c., Min adam.	19,45	28,12	15,74	20,59	22,04	24,35	26,99	28,21	
Əmək xərcləri	253,5	258,5	253,1	248,1	242,4	242,2	242,1	253,1	252,9
İstehsalın mənfəətliliyi (zərərsizliyi),%	46,4	5,8	8,0	-38,7	-7,5	-0,2	19,1	5,5	5,5

**Mənbə:** Dövlət Statistika Komitəsi, [https://www.stat.gov.az/source/food\\_balances/](https://www.stat.gov.az/source/food_balances/), 2020

Respublikanın Böyük və Kiçik Qafqazın dağlıq və dağətəyi bölgələrində fındıq, qoz, dəniz ağtikanı, efir yağı və dərman bitkiləri, köpək ağacı və s. Kimi

gəlirli məhsulların inkişafı xüsusilə vacib rol oynaya bilər. Bu məhsullar eroziya proseslərinin aradan qaldırılmasına, yaş yığılmaların qorunmasına və ətraf mühitin ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına kömək edir. Bu mədəniyyətlərin inkişafı həm də təsərrüfatların iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsinə, yerləşdirilməsinə, respublikanın xarici iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsinə və yaxşılaşdırılmasına kömək edəcəkdir.

Torpaqların səmərəli istifadəsində və məhsuldarlığının artırılmasında mühüm rolu efir yağı (Kazanlak gülü, lavanta, catnip, nanə, nərgiz, zeytun, xına, zəfəran) kimi yüksək valyutalı bitkilərin inkişaf tempinin artması oynayır. və s.). Bunun üçün əksər zonalarda (xüsusən Abşeron, Şəki-Zakatala, Naxçıvan, Şirvan, Qazax) hər cür şərait var. Mövcud potensialın köməyi ilə bu bitkilərin istehsalına və bu mədəniyyətlərin inkişafına investisiyaların cəlb edilməsinə qəsdən yanaşmaqla, iqtisadi əlaqələrin və buna görə respublikanın pul fondunun əhəmiyyətli dərəcədə artmasına üstünlük verərdi. Aqroiqlim şəraiti baxımından Azərbaycan becərilən bitki növlərinin və növlərinin müxtəlifliyi baxımından unikaldir. Respublikada müxtəlif növ alma, armud, gavalı və s.-nin yetişdirildiyi nəhəng bağ sahələri var. İstehsal olunan məhsullar, əmtəə yönümünə əlavə olaraq yem xüsusiyyətlərinə sahib idi və indi də var.

**Cədvəl 10: Hər kateqoriyadakı təsərrüfatlarda meyvə istehsalının əsas istehsal və iqtisadi göstəriciləri**

	1990	1995	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Min ton istehsal olunur	367,4	324,4	477,0	497,5	516,8	572,1	424,6	622,9	623,8
Məhsuldarlıq, c / ha	28,1	31,2	61,9	63,1	63,5	70,0	51,4	75,0	75,3
Satışların 1 sentnerinin dəyəri, min adam.	-	7,28	5,57	5,57	5,44	5,23	8,40	6,81	7,73
Satış qiyməti 1 c., Min adam.	-	2,55	6,41	6,15	6,61	10,46	9,96	12,73	16,22
Əmək xərcləri	20,1	20,5	24,3	25,1	24,9	24,7	24,3	23,5	23,8
İstehsalın mənfəətliliyi (zərərsizliyi),%	36,8	-29,4	4,0	7,8	21,4	67,7	0,6	20,0	31,4

**Mənbə:** Dövlət Statistika Komitəsi, [https://www.stat.gov.az/source/food\\_balances/](https://www.stat.gov.az/source/food_balances/), 2020

Bu sənaye həm də bir vaxtlar təkcə Azərbaycanın deyil, həm də keçmiş SSRİ respublikalarının ehtiyaclarını təmin edirdi, Rusiyanın mərkəzi şəhərlərinə gətirilən meyvələrin 60% -dən, meyvələrin təxminən 30% -i Azərbaycanda idi. Bu sənayedə bağların seyrəkliyinin aradan qaldırılması, yüksək məhsuldar ağacların artması, palmet bağlarının genişləndirilməsi, meyvə bitkilərinin zərərvericiləri və xəstəliklərinə qarşı kimyəvi qoruma tədbirlərinin aparılması kimi müəyyən problemlər də mövcuddur. Təqdim olunan cədvələ əsasən, meyvə və digər meyvə və giləmeyvə bitkiləri istehsalının təxminən 25% böyüdüüyü, məhsuldarlıqda və əmək xərclərində də bir artım olduğu görülə bilər. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, bu sənayenin inkişafı üçün bir çox təsərrüfatın gücündən kənar olan böyük kapital qoyuluşları tələb olunur. Meyvə istehsalı böyük ölçüdə ixrac yönümlüdür və burada yalnız Rusiya və digər MDB ölkələri deyil, həm də ekoloji səbəblərdən meyvə və giləmeyvə məhsulları idxal edən Aİ ölkələri. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda istehsal strukturları mövcuddur, məhsulların 95% ixrac üçün nəzərdə tutulub. Üstəlik, istehsalın gəlirliliyi 31.4%-dirsə, burada gəlirlilik 70%-ə yüksəlir.

Eyni zamanda, respublikanın daxili bazarında qiymət artmaqdadır, eyni zamanda məhsulları xeyli ucuz olan İran istehsalçılarının güclü rəqabəti ilə bağlı müəyyən bir problem var. Bu vəziyyətdə bu məhsulun fitosanitar və bioloji analizlərini aparmaq lazımdır, çünki İran ənənəvi olaraq insan sağlamlığına və genetik fonduna mənfi təsir göstərə biləcək gen mühəndisliyindən istifadə edərək kənd təsərrüfatı bitkiləri istehsal edən ölkələr qrupuna daxildir.

Yerli istehsal və kənd təsərrüfatı məhsullarının idxal göstəricilərinin təhlilinə əsasən, hələ də aşağı idxal əvəzetmə amili aşkar olunur, yəni. bəzi kənd təsərrüfatı bitkilərinin paylarının əmtəə-idxal strukturundakı dəyişikliklərə baxmayaraq, hələ də dənli bitkilər, kartof, tərəvəz və meyvələr kimi məhsul məhsullarından asılılıq mövcuddur. Həm də onların emalı məhsulları. Heyvandarlıq sənayesinin məhsullarına gəldikdə, istehsalın müsbət dinamikası ilə ət, quş əti, yumurta və s. İdxalatı.

Azərbaycanın əkinçilik bazarının strukturunda tərəvəz və bostan məhsulları istehsalında mühüm yer tutulur.

Təqdim olunan cədvələ əsasən, tərəvəz istehsalının 2019-cu ildə 1137,5 min tona yüksəldiyi və ya 2010-cu illə müqayisədə 24,1% artdığı görülür.

Məhsuldarlıq artımı 6%, əmək xərcləri 13% azaldı, əlavə olaraq bu məhsul istehsalı sahəsi yüksək gəlirliliyə malikdir. Son vaxtlar “Aqrarkredit” in maliyyə strukturuna görə kreditlərin çoxunun xüsusi ilə tərəvəz istehsalına yönəldildiyini nəzərə alsaq, tərəvəz istehsalına çox diqqət yetirilir. Fermer təsərrüfatlarının və digər fərdi ev təsərrüfatlarının əksəriyyəti həm öz istehlakları, həm də satış üçün bu və ya digər dərəcədə tərəvəz istehsal edirlər. Bəzi kəndlər artıq tərəvəz istehsalında ixtisaslaşmışdır. Əlverişli iqlim şəraiti tərəvəz istehsalını yalnız daxili bazar üçün deyil, həm də ixrac üçün artırmağa imkan verir. Bu gün Rusiya tərəvəz bazarı üçün müəyyən bir mübarizə var. Buna görə də bu sahədə yalnız istehsal üçün deyil, həm də saxlama, emal və konservləşdirmə üçün güzəştli maliyyələşdirmə proqramı həyata keçirmək lazımdır.

**Cədvəl 11: Hər kateqoriyadakı təsərrüfatlarda tərəvəz istehsalının əsas istehsal və iqtisadi göstəriciləri**

	1990	1995	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Tərəvəz istehsal olunur, min ton	856,2	424,1	780,8	916,4	974,6	1046,3	1076,2	1127,3	1137,5
Bitki məhsuldarlığı, kq / ha	200	157	133	135	136	140	135	140	143
Satılan 1 sentner tərəvəzin maya dəyəri, min adam.	3,78	4,18	7,82	6,30	7,64	7,04	5,61	4,70	6,05
Satış qiyməti 1 sent. tərəvəz, min adam.	2,9	3,3	7,06	6,26	8,14	7,51	7,48	7,50	7,87
Əmək xərcləri	17,6	21,5	25,2	26,3	24,4	24,0	24,1	23,7	23,3
Tərəvəz istehsalının rentabelliği (mənfəətliliyi),%	20,7	-39,3	-9,1	-8,1	11,8	7,7	19,4	20,3	7,6

**Mənbə:** Dövlət Statistika Komitəsi, [https://www.stat.gov.az/source/food\\_balances/](https://www.stat.gov.az/source/food_balances/), 2020

Respublikamızda bostan və tərəvəz məhsullarının istehsalı çox inkişafa malik deyildi, çünki əsasən Orta Asiya respublikalarından gətirilirdi. Bu gün əksər qarpız

və tərəvəzlər ölkə bazarına Türkiyə, İran və Səudiyyə Ərəbistanından idxal olunur. 1995-ci ildən bostan və tərəvəz məhsullarının istehsalı yüksək nisbətdə artmağa başladı, buna görə 2010-cu ildə 261 min tona yüksəldi. və ya 6,2 dəfə, 2019-cu ildə 374,4 min ton təşkil etmişdir. və ya 2000-ci illə müqayisədə 43,4 %artmışdır. 10.7 nəfərlik əmək xərclərində azalma ilə. saat, istehsalın gəlirliliyi 12,5% -ə yüksəlir. Bu gün kənd təsərrüfatı məhsulları bazarlarında bostanların çoxu Azərbaycan ərazisində istehsal olunur.

Müsbət dinamikaya baxmayaraq, heyvandarlıq məhsul istehsalında% 33 nisbətdə xeyli geri qalır. Məhsuldar heyvandarlığın sayı 2010-cu illə müqayisədə artmışdır, 2019-cu ildə bütün kateqoriyalı təsərrüfatlarda mal-qaranın sayı 2.021.6 min baş olmuşdur ki, bu da 2010-cu illə müqayisədə 24.7% çox, qoyun və keçi sayı isə 6058.7 min baş olmuşdur. və ya 2010-cu illə müqayisədə 34,7 %çox, 2019-cu ildə iribuynuzlu heyvanların sayı 241,7 min baş artmışdır. 132 min baş inək və camış, 1164 min başlıq qoyun və keçi. 2010-2019 dövründə məhsuldar heyvandarlığın sayı 19,4% artmış, 2019-cu ildə bütün kateqoriyalı təsərrüfatlarda mal-qaranın sayı 2367,0 min baş olmuşdur ki, bu da 2000-ci illə müqayisədə 17,1 % çox, qoyun-keçi sayı isə 7648,2 min olmuşdur ki, buda 2000-ci illə müqayisədə 25,7% çoxdur.

**Cədvəl 12: Bütün kateqoriyalı təsərrüfatlarda bostan və tərəvəz məhsulları istehsalının əsas istehsal və iqtisadi göstəriciləri**

	1990	1995	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Qarpız və tərəvəz məhsulları istehsal olunur, min ton	67,5	41,9	261,0	290,9	330,3	356,7	355,3	361,6	374,4
Bostan bitkiləri verimi, kq / ha	74	73	98	101	109	112	116	121	125
Satılan 1 sentner qovun və tərəvəzin maya dəyəri, min adam.	-	3,00	3,33	4,03	4,15	5,33	5,33	5,80	6,32
Satış qiyməti 1 sent. bostan məhsulları, min adam.	-	3,35	3,67	4,28	4,80	5,49	7,37	7,42	7,67
Saatda əmək xərcləri	9,7	13,1	11,6	11,7	11,9	10,6	11,1	11,9	10,7

Bostan və tərəvəz istehsalının rentabelliği (rentabellsizliyi),%	-	-11,0	14,3	10,2	14,8	35,2	20,0	19,6	12,5
--	---	-------	------	------	------	------	------	------	------

**Mənbə:** Dövlət Statistika Komitəsi, [https://www.stat.gov.az/source/food\\_balances/](https://www.stat.gov.az/source/food_balances/), 2020

Respublikada quşçuluğun inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və təkcə kənd təsərrüfatı istehsalının deyil, daha çox dərəcədə qida sənayesinin ümumi strukturunda ayrıca yer tutur.

**Cədvəl 13: Bütün kateqoriyalı təsərrüfatlarda quşçuluq istehsalının iqtisadi və iqtisadi göstəriciləri**

	2000	2005	2015	2016	2017	2018	2019
Quşların sayı, milyon baş	29,1	13,3	14,7	14,7	15,4	17,1	17,5
Ümumi yumurta istehsalı, milyon Adet	566,7	428,8	491,7	487,2	449,0	432,6	550,4
1 yumurtlayan toyuğun yumurta istehsalı, ədəd	-	74	169	153	144	183	194
Ev quşlarının diri çəkisində 1 sentner artım istehsal dəyəri.	-	150,3	783,4	684,5	623,6	684,6	651,5
Canlı çəkiddə 1 sentner qazancın dəyəri, min adam.	-	104,5	753,4	682,8	603,4	674,6	655,6
1 sentner diri çəki artımının satış qiyməti, kişi.	-	1539	2864	2690	1658	9645	9947
Quşların diri çəkisində artım istehsalının gəlirliliyi,%	-9,5	-50,1	-13,7	-1,5	-6,7	-4,2	2,2
1 min yumurta istehsalının dəyəri, adam.	-	523,7	356,8	321,8	255,4	215,8	134,2
1 min yumurta satıldı, min. kişi.	-	477,3	255,7	257,7	255,3	222,8	191,4
1 min yumurtanın satış qiyməti, adamım.	-	290	176	193	207	181	204



Yumurta istehsalı gəlirliliyi,%	-3,9	-32,7	-24,3	-8,4	0,5	5,3	10,8
---------------------------------	------	-------	-------	------	-----	-----	------

**Mənbə:** Dövlət Statistika Komitəsi, [https://www.stat.gov.az/source/food\\_balances/](https://www.stat.gov.az/source/food_balances/), 2020

Son illər ölkədə daxili istehlak bazarının məmnuniyyəti ilə yanaşı, ölkənin ixrac əmtəə quruluşunun bir hissəsinə çevrilən çox sayda həm orta, həm də böyük quşçuluq təsərrüfatları yaradıldı və modernləşdirildi. Quşçuluq fabriklərinin əksəriyyəti ən yeni quşçuluq texnologiyalarından istifadə edərək xarici kapital əsasında yaradılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahə yüksək gəlirli olmaqla həm xarici həm də daxili risklərdən ən yüksək dərəcədə həssasdır.

Fikrimizcə, aqrar ərzaq məhsullarının satış bazarlarını genişləndirməyin əsas istiqamətləri bunlar ola bilər:

- kənd təsərrüfatı məhsulları məhsullarının daxili ixracatının təmin edilməsi (ixrac hovuzlarının və onların xarici nümayəndəliklərinin saxlanması, ixracatçılara dünya bazarının vəziyyəti, kreditlər üçün ixrac zəmanətləri barədə məlumat vermək);

- kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət ehtiyacları üçün yalnız daxili bazarlardan alınmasını təmin etmək, dövlət kapitalı olan şirkətlər tərəfindən yerli məhsul alışlarını genişləndirmək;

- sosial yardım proqramlarının əhalinin müəyyən qrupları ilə yerli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarını dəstəkləmək proqramları ilə hərtərəfli əlaqələndirilməsi (məsələn, regional heyvandarlıq subsidiyalarını məktəblərdə, xəstəxanalarda və digər sosial müəssisələrdə pulsuz yemək proqramlarına keçirmək);

- aqrar qida sektorunda istehsalçı birliklərinin təşəbbüsü və dəstəyi; yüksək keyfiyyətli yerli məhsullar üçün sertifikatlaşdırma sisteminin formalaşdırılması, yerli məhsulların tanıtımı üçün dövlət kampaniyasının aparılması.

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarlarında rəqabət mühitinin yaxşılaşdırılması aşağıdakılar sayəsində mümkündür:

- dövlət alqı-satqısının birbaşa və dolayı (əmtəə kreditləri və s.) şəklində azaldılması, bölgələrarası ticarət maneələrinin aradan qaldırılması, qida zəncirindəki qiymətlərə təsir tədbirlərinin azaldılması (xüsusilə regional idarələr tərəfindən);

- əmtəə krediti, şəbəkə və bazar agentləri arasında digər surroqat əlaqə formalarının dövlət proqramlarının azaldılması;

- təsirli bazar məlumatları sisteminin formalaşdırılması, dövlətə (və ya dövlət adından işləyən) satıcılara hər cür üstünlüklərin ləğvi yolu ilə bazarlarda rəqabətin qorunması.

- Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarlarının subyektlərinin fəaliyyəti üçün hüquqi təminatların gücləndirilməsi

- qida zəncirinin bütün agentlərinin əsas istehsal amillərinə mülkiyyət hüquqlarının dövlət zəmanətləri (ilk növbədə kənd təsərrüfatı istehsalçılarının icarə və ya mülkiyyət hüquqları olsun, torpaq sahələrinə hüquqlarının təmin edilməsi; icarə şərtlərinin artması və mülkiyyət hüquqlarının genişləndirilməsi ərzaq məhsullarının topdan və pərakəndə ticarətində pərakəndə yerlər, emal sənayesi müəssisələrində dövlət iştirak payları və s.);

- müqavilələrin yerinə yetirilməsi üçün zəmanətlər sisteminin yaradılması (məhsul tədarükü müqavilələri, kredit müqavilələri və s.).

### **III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA QIDA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ**

#### **3.1. Daxili qida bazarının inkişaf xüsusiyyətləri və göstəriciləri**

Azərbaycan aqrar iqtisadiyyatının mövcud istehsal və iqtisadi quruluşu müasir və digər ölkələrdə əsaslandırılmış aqrar-sənaye münasibətləri metodlarına əsaslanan aqrar sənaye istehsalını artırmaq üçün elmi əsaslandırılmış iqtisadi yollar sisteminin inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Araşdırmamızın göstərdiyi kimi, bu gün kənd təsərrüfatı istehsalının konsolidasiyasına yönəlmiş müəyyən mexanizmlərin inkişafına böyük ehtiyac var. Bu problemin təhlili göstərir ki, belə bir prosesi həyata keçirmək üçün ümumdünya metodologiyası yoxdur. İstehsalın cəmləşməsi prosesini həyata keçirən müxtəlif ölkələr kənd həyat tərzində və kəndlinin hakim zehniyyətində təzahür edən iqtisadi münasibətlərin təəccüblü şərtlərinə əsaslanırdılar. Konsolidasiya prosesinin özü kortəbii olmadığından və praktikanın göstərdiyi kimi, müəyyən stimullaşdırıcı iqtisadi yollar olmadan baş verə bilməyəcəyindən, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının ən böyük sosial-iqtisadi səmərəliliyi olduğu istehsalın bu qədər optimal konsentrasiya səviyyəsinə nail olmaq lazımdır (Hajiyeva S.R. Gadirova E. M. 2017: p.109).

Struktur göstəricilərinin müəyyən bir optimal artım səviyyəsinə çatması kənd təsərrüfatı istehsalının konsentrasiya dərəcəsini artırmağa bilər. Ancaq konsentrasiya dərəcəsi müəyyən bir həddə çatdıqdan sonra təkrar istehsal prosesinin zəifləməsi baş verəcək və bu səbəbdən istehsal proseslərinin iqtisadi tənzimlənməsinin ən təsirli mexanizmlərinin tətbiqi tələb olunur. Tədqiqatlar göstərir ki, mövcud istehsal həcmələrinin təmin edilməsinə əsasən ayrı-ayrı təsərrüfatların təsərrüfat fəaliyyəti dövründə torpaq ehtiyatlarından geniş istifadə edilməsi hesabına dəstək verilir. Aqrar sektorun hazırkı inkişaf mərhələsində yalnız bu istehsal amillərinə güvənməyin əsaslandırılmadığı və bunun gələcəkdə sosial-iqtisadi nəticələrin pisləşməsinə gətirib çıxaracağı məlum olur. Nəticədə istehsalın

genişləndirilməsi olan istənilən istehsal konsentrasiyası məhdud mənbələr problemi ilə üzləşir.

Tədqiqatlar göstərir ki, istehsalın yalnız kənd təsərrüfatı torpaqlarını birləşdirməklə cəmləşdirilməsi istehsalın davamlılığını təmin etmək üçün kifayət edəcək bir mexanizm olmayacaqdır.

Beləliklə, məhdud torpaq ehtiyatları, əmək ehtiyatları səviyyəsində azalma, istehsal fondlarının həcmində azalma və modernləşmənin yavaş sürəti onların səmərəsiz istifadəsinə deyil, təsərrüfatlararası münasibətlərin genişlənmə və məhdudlaşdırma motivasiyasının zəifləməsinə gətirib çıxarır. Torpaq ehtiyatlarının, kapital təklifinin və kapital-əmək nisbətinin optimal səviyyəsini təyin edərkən, kapital təklifinin optimal səviyyəsinin həqiqi səviyyədən az olduğu iqtisadi rayonlarda kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların ən böyük sahəsinin tələb olunduğu aşkar edilmişdir. Bu problem əkinçiliyin spesifik təbiəti ilə daha da ağırlaşır və buna görə intensivləşmə ilə də konsentrasiya nisbətən yavaş bir sürətlə baş verir. Bundan əlavə, ixtisaslaşma bölgüsü yolu ilə təsirli bir konsentrasiya səviyyəsinə nail olmaq təsərrüfatlararası kooperasiya əsasında da təmin edilə bilər, bu da istehsalın kənd təsərrüfatı formasiyalarının optimal ölçüsündə təşkil olunmasına imkan verəcək və iri kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələrinin üstünlüklərindən istifadəyə yönəlmiş investisiya prosesinin planlaşdırılmasını daha səmərəli edəcəkdir.

Lakin investisiya prosesi, struktur dəyişikliyinə stimulantı olmaqla, aqrar münasibətlər subyektləri arasında yaranan problemlər kompleksini əhatə edə bilməz. Bu məsələ bir ötürmə mexanizmi funksiyasını yerinə yetirərək kənd təsərrüfatı sektorunun bütün iqtisadi və sosial mənbələrindən istifadə edə biləcək bir quruluş yaradan idarəetmə formalarının yaradılması problemini ortaya qoyur. Bu günə qədər dünya praktikasında kənd istehsalçılarının istehsal fondlarının cəmlənməsi üçün təsərrüfatlararası kooperasiya ilə müqayisədə daha səmərəli bir mexanizm yoxdur.

Üfüqi inteqrasiya forması kimi iqtisadi qarşılıqlı əməkdaşlıq və şaquli sektorlararası inteqrasiya kimi aqrosənaye inteqrasiyası, SSRİ-də Qərbi Avropa, Yaponiya və ABŞ-dən 40-50 il sonra inkişaf etməyə başladı. Ölkəmizdə aparılan struktur islahatının yeni mərhələsində iqtisadiyyatarası əməkdaşlıq və sahələrarası

inteqrasiyanın təşkilati formalarının inkişafı, iqtisadi əlaqələrin və inteqrasiya iştirakçılarının münasibətlərinin rəşional bir mexanizminin seçilməsi üçün düzgün seçim edilməsinin aktuallığı mövcuddur (Koehler R. 2010: p:32).

Bu gün kənd təsərrüfatı kooperasiyası inkişaf etmiş ölkələrdə aqrəsənaye kompleksinin bütün sahələri arasındakı münasibətlərin məcmusunun formalaşmasında əhəmiyyətli və daim artan bir rol oynayır. İstehsalın cəmləşməsində əsas amil olaraq, kənd təsərrüfatı sektorunun milli iqtisadiyyatın digər sahələri ilə iqtisadi əlaqələrində aparıcı rol oynayır.

İstehsalın, mübadilənin, paylanmanın bütün mərhələlərini əhatə edən kooperativlər tədqiqat və inkişafda iştirak edir, onların həyata keçirilməsini və nəticələrinin istehsalda həyata keçirilməsini təşkil edir və maliyyələşdirir.

Kənd təsərrüfatı kooperasiyasındakı xarici təcrübənin təhlili kənd təsərrüfatı istehsalının çox strukturlu təbiəti və mövcud müxtəlif sahələrarası əməkdaşlıq formaları əsasında aşağıdakı üç ölkəni ayırmağa imkan verdi.

Birinci qrupa qida bazarlarında üstünlük təşkil edən sənaye və ticarət şirkətləri şəklində şaquli inteqrasiya sistemi daxildir. Sektorlararası əməkdaşlığın bu forması, əsasən ABŞ və Böyük Britaniyanın aqrar-sənaye kompleksində inkişaf etmişdir (Məhərrəmov M.Ə. 2016: s.72).

İkincisi, aqrar-sənaye istehsalının təşkilində kooperativ sistemin yüksək spesifik çəkisi ilə xarakterizə olunur və Skandinaviya ölkələrində (İsveç, Danimarka, Norveç, Finlandiya) həyata keçirilir.

Üçüncüsü, ərzaq bazarının tənzimlənməsi dövlət metodları ilə birləşərək kooperativ və korporativ strukturlar sistemini əhatə edir. Bu forma Fransa, Yaponiya və bir sıra ölkələrin aqrar-sənaye kompleksi üçün tipikdir.

Təsərrüfatlararası kooperasiya nəticəsində kənd təsərrüfatı müəssisələri özlərinə məxsus ixtisaslaşmalarına əsaslanaraq kənd təsərrüfatı istehsal sisteminin bütövlüyünə görə bütün təkrar istehsal və texnoloji proseslərin daxil olduğu kifayət qədər effektiv qapalı istehsal dövrlərini bir araya gətirdi. Qərbi Avropa, ABŞ və Yaponiyada iş birliyinin inkişafının sadə və keçici bir proses olduğu söylənə bilməz. Bu, yaradılan kooperativlər çərçivəsində təsərrüfatlararası və təsərrüfatarası

münasibətləri tənzimləyən bir sistemin uzun illər inkişaf etdirilməsini tələb edirdi. Müəyyən bir ölkədə iqtisadi qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələrinin formalaşması mexanizmlərini təhlil edərək deyə bilərik ki, əməkdaşlığın inkişafı üçün vahid bir mexanizm və ya metod yoxdur. Hər bir ölkə, öz spesifik şərtlərindən başlayaraq, özünün əməkdaşlıq siyasətini inkişaf etdirdi. Mövcud aqrar əlaqələrin institusional matrisinə əsaslanaraq, bu ölkələr bütün kooperativ birləşmələrin iştirak edən subyektlərinin siyasi, iqtisadi və sosial mənafeələrinin çevik rasionalizmdə birləşdirildiyi inteqrasiya olunmuş yanaşma üçün hər cür variantları işləyib hazırladılar.

Diqqətəlayiq haldır ki, kənd təsərrüfatı istehsalının xarici ticarət strukturunun təhlilindən də göründüyü kimi, kənd təsərrüfatı kooperativinin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi ölkələr, sənaye daxilində deyil, sahələrarası ticarət məhsullarının üstünlük təşkil edir. Bu, bu ölkələrdəki əməkdaşlığın bütün texnoloji istehsal prosesini idarə etdiyini göstərir. Məsələn, kənd təsərrüfatı kooperativinin Avropa Birliyi ölkələrində (sektorlar, qida, ərazi) birliklərarası, millətlərarası və millətlərarası səviyyəsi üzrə idarə edilir. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı məhsullarının dünya bazarlarına nəzarət edən, fəaliyyətlərini şaxələndirən inkişaf etmiş ölkələrin iri şirkətləri əslində kənd təsərrüfatı istehsalının kooperativ təşkilatlarının fəaliyyətində iştirak edirlər. Fransa, İtaliya, İsveç, Danimarka kimi bir çox Qərbi Avropada, müxtəlif birliklərdə birləşən və kənd təsərrüfatı xammalı istehsalından qida məhsullarının satışına qədər hər cür əməliyyatları həyata keçirən kənd təsərrüfatı kooperativləri, əkinçilik subsidiyaları sistemi, dotasiyalar, kreditlər, qiymət və vergi siyasəti daxil olmaqla dövlətin siyasətinə fəal təsir göstərir (Quliyev E. 2020: s.63).

İnkişaf etmiş üç səviyyəli kənd təsərrüfatı kooperasiya sisteminə sahib olan bir çox ölkə yalnız bütün texnoloji dövrü deyil, həm də kənd yerlərinin bütün sosial-iqtisadi sistemini əhatə edir. Məsələn, Almaniyada Raiffeisen əməkdaşlıq sistemi ölkənin bütün əkinçilik sistemini idarə edir və demək olar ki, fəaliyyətlərini böyük bir transmilli şirkət səviyyəsində aparır.

Türkiyədəki kooperativ hərəkatının bütün prosesi ideoloji zəminlərdə, ictimai-siyasi və iqtisadi üsullarla həyata keçirildi. 1920-ci ildə mədəni inqilabın əsas ideoloqu, Türk Cümhuriyyətinin lideri Mustafa Kamal Atatürk “Kooperativ müəssisələri haqqında” qanun layihəsini təsdiqlədi. Xalqa dəfələrlə danışan Mustafa Atatürk, işbirliyinin yalnız maddi qaynaqları deyil, həm də fikri və mənəvi dəyərləri birləşdirdiyini söylədi. Kooperativ hərəkatın ideoloji təbliğatı, yurdunu və ixtisasından asılı olmayaraq vətəninə sevən hər bir türkün ölkəsinin iqtisadi inkişafında iştirak etdiyi üçün bu cür müəssisələrin inkişafına öz töhfəsini verməsinə əsaslanırdı. Bəyannamə bəyanatları, xüsusilə kənd təsərrüfatı sektorunda kooperativ münasibətlərinin fəaliyyətini tənzimləyən bir sıra dövlət sənədlərində və qanunlarda təsbit edilmişdir. Və bu, onsuz da 2008-ci ildə Türkiyədə 1611,8 milyon əhalisi olan 100-ə yaxın qida kənd təsərrüfatı kooperativinin mövcud olmasına gətirib çıxardı. Bunlardan% 99-u çuğundur istehsalçılara, ümumi sayı 670.4 min nəfər olan 336 kənd təsərrüfatı və ticarət kooperativlərinə, 1285.0 milyon nəfər əhalisi olan 1895 kənd təsərrüfatı və kredit kooperativlərinə aiddir (Məhərrəmov M.Ə., Məhərrəmov M.H., Kazımova İ.H., Məhərrəmov S.İ. 2018: s.36).

Bir çox MDB ölkələrində iş birliyinin canlanması kəndli təsərrüfatlarının parçalanması problemlərinin həlli üçün əsas və bəlkə də yeganə təsirli mexanizm olan kənd təsərrüfatı istehsal kooperativlərinin yaradılmasına əsaslanır. Əlbəttə ki, mülkiyyətin paylaşılan mülkiyyəti şəraitində bu cür kooperativlər, səhmdar cəmiyyətləri və məhdud ortaqlıqlar kimi bir çox quruluşdan daha üstündür. İstehsal kooperativlərinin də kəndin bütövlüyünün qorunmasında və kənd yerləri arasında iqtisadi əlaqələrin qurulmasında mühüm rolu vardır. Artel kimi fəaliyyət göstərən yaradılmış istehsal kooperativi, paralel olaraq bir quruluş sistemi rolunu oynaya bilər, çünki burada əsas diqqət birbaşa kooperativin əmək kollektivinə daxil olmağı nəzərdə tutan birbaşa əməyin iştirakıdır. Bundan əlavə, bir üzvün kooperativlə əlaqəli hüquqları heç bir halda payının ölçüsü ilə təyin olunmur və iştirakçıların ümumi yığılmasında kooperativin hər bir üzvü qanuni səs hüququna malikdir. Fikrimizcə, bu cür şərtlər kəndlilərin sosial-iqtisadi maraqlarına tam cavab verir, çünki pay qatqısından asılı olmayaraq, əmək fəaliyyəti və səsvermə hüququ

sayəsində birbaşa kooperativin idarə olunmasında iştirak edə bilərlər. İstehsal kooperativi kənd təsərrüfatı əlaqələrinin funksiyalarını qismən yerinə yetirir, lakin yenə də kənd təsərrüfatı istehsalının qapalı prosesini əhatə etmir. Funksional olaraq bu rol istehlakçı kooperativlərinə həvalə olunur.

Artıq qeyd edildiyi kimi, respublikada istehsal kooperativlərinin inkişafı üçün hər cür şərait mövcuddur, əsasən torpaq münasibətlərini tənzimləyən tənzimləyici və hüquqi baza mövcuddur, buna görə prinsipcə mövcud torpaq sahələrinin əsasını və digər fərdi təsərrüfatlar birləşdirilə bilər. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı istehlak kooperativlərinin inkişafı üçün spesifik bir hüquqi bazanın olmadığı və iqtisadi mexanizmlər sisteminin yaradılmadığı barədə razılığa gəlmək lazımdır.

Uzun müddət davam edən aqrar islahatlardan sonra kənd təsərrüfatı istehsalının ən mütərəqqi təşkilati formasının da, onu hazır məhsulların emalı və satışı ilə birləşdirmədən, müəssisənin bazar şəraitində səmərəli iqtisadi fəaliyyətini təmin edə bilməməsi bunsuz, qapalı dövr, hazır məhsul istehsalı təmin olunmur.

Bu gün respublikada qapalı istehsal dövrü olan müəssisələrin payı son dərəcə azdır, bir qayda olaraq bunlar istehsalın yüksək elmi və texniki səviyyəsinə sahib olan və Azersun Holding olaraq təsərrüfatlararası kooperasiya prinsipləri ilə işləyən böyük aqrəsənaye birləşmələridir. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin böyük əksəriyyətinin və xüsusilə kəndli (fermer) ev təsərrüfatlarının kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı üçün öz bazaları və sosial əmək bölgüsü kontekstində tam əsaslandırılmış inkişaf etmiş bir xidmət sahəsi yoxdur. Yeri gəlmişkən, praktik olaraq bütün xarici kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları bu prinsipə əsasən işləyirlər, yalnız fərqləri ilə könüllü olaraq özünə kömək, öz-özünə rəhbərlik və öz-özünə cavabdehlik prinsipləri üzərində istehlakçı kooperativi yaratdılar. Ancaq sadalanan prinsiplər dəqiq bir əməkdaşlıq sisteminin formalaşmasından əldə olunan mənfəətin qarşılıqlı maraqlarına əsaslanır (Quliyev E. 2020: s.103).

Kənd təsərrüfatı kooperativinin kənd təsərrüfatı istehsalçılarının iqtisadi potensialının, rəqabət qabiliyyətinin və sosial vəziyyətinin gücləndirilməsində, iqtisadi şəraitin yaxşılaşdırılmasında və satıla bilən məhsulların artması üçün



stimulların yaradılmasında müstəsna rol oynamasına baxmayaraq, onun inkişafı Azərbaycanda ilk mərhələdədir.

Beləliklə, sənaye kooperativi vasitəsi ilə “yamaq örtüyü” problemini həll etmək mümkündürsə, istehlakçı kooperativi sayəsində məhsulların saxlanması, emalı və qablaşdırılması üçün kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqlarının olmaması kimi problemləri həll etmək mümkündür. Bir təsərrüfat üçün kənd təsərrüfatı lizinqinin səmərəli işləməsi ilə belə, sadə texnikanın alınması dözülməz borc yükü ola bilər. Kənd təsərrüfatı formasiyalarının təsərrüfatlararası kooperasiya birləşdirilməsi borc öhdəliklərinin risklərini azaltmağa və bununla da lizinq şirkətlərinin iqtisadi göstəricilərini kifayət qədər artırmağa kömək edəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramının” hazırlanması barədə 2 may 2008-ci il tarixli imzalanmış sərəncamında” tədbirlər baxımından kiçik ailə kəndli təsərrüfatlarının könüllü kooperativ birliyi üçün şərait yaradılması nəzərdə tutulur. Bu sənəd əsasında 2011-ci ildə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin plenar iclasının birinci oxunuşunda qəbul edilmiş “Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında” qanun layihəsi hazırlanmışdır (Məhərrəmov M.Ə. 2015: s:22).

Qanun layihəsinin müsbət cəhətləri ilə birlikdə ətraflı təhlili bəzi uyğunsuzluqları, habelə kənd təsərrüfatı təşkilatlarının təsərrüfatlararası əməkdaşlığa necə hazır olduqlarına dair mübahisəli məqamları və düşüncələri ortaya çıxardı. Və əkinçilik sektorunun mövcud dövlət idarəetmə sistemi kənd təsərrüfatında kooperativ hərəkətinin təsir və tənzimləmə mexanizmlərinə nə dərəcədə sahibdir.

Hər şeydən əvvəl, kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına hansı problemlərin mane olacağını müəyyənləşdirmək tələb olunur. Respublikanın aqrar sektorundakı mövcud vəziyyətin təhlili əsasında aşağıdakı problemləri ayırmaq mümkün oldu:

\* Birincisi, kənd təsərrüfatı kooperativləri daxilində K (F) X, ailə, ev və digər fərdi təsərrüfatlar arasında mümkün iqtisadi qarşılıqlı fəaliyyət sahələri kifayət qədər inkişaf etdirilməmişdir.

\* İkincisi, qeyri-kafi dövriyyə kapitalı, aşağı inkişaf səviyyəsi və kənd kredit kooperativlərinin zəif institusional bazası, həmçinin ixtisaslaşmış kənd təsərrüfatı bankının olmaması və maliyyə qurumları ilə istehlakçılar arasında iqtisadi qarşılıqlı fəaliyyət üçün zəif motivasiya.

\* Üçüncüsü, istehsalın cəmləşmə prosesini və iqtisadi rayonlar arasındakı zəif funksional və istehsal əlaqələrini pozan kənd təsərrüfatı istehsalının elmi əsaslandırılmış yerinin olmaması.

\* Dördüncüsü, iş birliyinə mənəvi və psixoloji hazırlıqsızlıq. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı kooperasiya müddətini kimin və necə tənzimləyəcəyi tamamilə aydın deyil. Bunun üçün Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin nəzdində kənd təsərrüfatı kooperativlərinin fəaliyyətinə nəzarət edəcək və tənzimləyən ayrıca bir dövlət quruluşunun tətbiqi tələb olunur (Əhmədov Ə.İ., Musayev N.X. 2005: s.68).

İkinci sahəyə, yəni xammal əlavəsi kimi kənd təsərrüfatı istehsalçılarna aid olan aqrosənaye kompleksinin üçüncü sferası müəssisələrinin, xüsusən pambıqçılıq, çayçılıq və şəkər çuğunduru becərilən sahələrində də narahatlıqlar var. Artıq bu sahələrdə istehlak kooperativlərinə bənzər funksiyaları yerinə yetirən və əsasən holdinqlərin maraqlarını rəhbər tutan müəssisələr yaradılmış iri kənd təsərrüfatı holdinqləri fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə daxili bazarda praktik olaraq qiymət müəyyənləşdirən qiymətlər mövcuddur. Görünən budur ki, onlar tərəfindən kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına qarşı çıxacaqlar.

Kənd təsərrüfatında torpaq və maddi ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyinin təhlili faktiki məqamları üzə çıxardı. Bundan irəli gələrək təklif olunan qanunda kənd təsərrüfatı kooperativlərində qarşılıqlı fondların yaradılması ilə bağlı diqqəti artırmaq lazımdır. Beləliklə, kooperativ bir üzvün qəfil çıxma riskini aradan qaldırmaq üçün bölünməz torpaq fondu yaradaraq birləşmiş torpaq ehtiyatlarının sahibi kimi çıxış edəcəyi təqdirdə üstünlük olardı. Bu, kooperativ üzvünün “qəfil”

çıxma riskini azaldacaq. Kənd təsərrüfatı kooperativləri üçün bölünməz bir fondun məcburi formalaşdırılması məsələsinə baxılmalıdır ki, bu da Kənd Təsərrüfatı Kooperativi haqqında Qanunda yalnız bir hüquq olaraq deyil, həm də hər bir kooperativin vəzifəsi olaraq bu barədə yekdillik şərtiylə təsbit olunmalıdır.

Əsas fondların kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadəsinin səmərəsizliyi ilə əlaqəli mürəkkəb bir problem, kooperativin istehsalat fəaliyyətində birbaşa istifadə ediləcək və qarşılıqlı fondun hesabına köçürüləcək əmlakın düzgün seçilməsinin aktuallığına səbəb olur. Həm də kooperativlərin həcmindən asılı olaraq tələb olunan dövriyyə kapitalının həcmələrini nəzərə almaq lazımdır. Fikrimizcə, təsərrüfatlararası kooperativin inkişafı üçün kənd təsərrüfatı təşkilatları arasında kənd təsərrüfatı istehsalı sisteminin bütün amillərini qanunvericilik səviyyəsində nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu qarşılıqlı əlaqə müqavilə əsasında əməkdaşlıqdan daha yaxşı mövqeləşmə səbəbindən kooperativlərin yaradılmasına səbəb olmalıdır.

Kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşu problemini həll edərkən assosiativ üzvlük məsələsini daha konkret olaraq nəzərdən keçirmək lazımdır. Beləliklə, hüquqi şəxslərin əlaqəli üzvlüyünün əsas məqsədi kooperativin mənfəətinin bir hissəsini qoyulmuş investisiyalara faiz şəklində almaqdır. Bu məsələdə bir ziddiyyət var, çünki kənd təsərrüfatı istehlakçı kooperativi, qeyri-kommersiya təşkilatı olaraq fəaliyyətinin əsas məqsədi mənfəət əldə etmədir və bu səbəbdən də əldə etdiyi mənfəəti iştirakçılar arasında bölüşdürmür. 19-cu maddənin 19.5-ci bəndinə əsasən, assosiasiya olunmuş üzvlər, kooperativin nizamnaməsinə və bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq dividend alırlar və bu səbəbdən, assosiasiya tərəfindən alınan mənfəətin vergiyə cəlb edilməsi ilə bağlı bir sual yaranır. Bu vəziyyətdə, əsas iqtisadi fəaliyyətlərindən asılı olaraq assosiasiya olunmuş üzvlərin sayını müəyyənləşdirmək lazımdır.

Buna əsasən, qanunvericilik səviyyəsində birləşdirilməli olan yerli aktlar sisteminin tətbiqi ilə kooperasiyaarası münasibətlərin daha ətraflı təhlilinin və hüquqi tənzimlənməsinin tələb olunduğuna inanırıq. Əvvəla, iqtisadi cəhətdən məqsəduyğun olan bir kənd təsərrüfatı istehsalçısı kooperativ müəssisələrinin yaradılmasının motivasiya səbəblərinin konsolidasiyasından, iqtisadi maraqlarının

sosial və iqtisadi baxımdan ən yaxşı şəkildə qarşılandığı zaman kooperativi yeganə effektiv addım kimi qəbul etməyə məcbur olduqlarından danışıyıq.

Sektorlararası inteqrasiyanın inkişafının ən vacib şərti məhsul alt kompleksləri sistemində iqtisadi əlaqələrin yaxşılaşdırılmasıdır. Aqrosənaye kompleksinin müxtəlif sahələrinin müəssisələri arasında təsərrüfatlararası əlaqələrə ən aydın ardıcılıqla qida alt kompleksləri sistemində rast gəlinir. Qida alt kompleksi tənzimlənən bir iqtisadi sistemdir və qarşılıqlı əlaqəli elementlərin təşkilati strukturunu təmsil edir: kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları və regional hakimiyyət orqanları. Təsərrüfatlararası kooperasiya ilə bir-birinə bağlı olan bir neçə iş vahidi qrupunu birləşdirmək və bütün texnoloji dövrü asanlaşdırmaq üçün bir sistem olaraq, sahələrarası inteqrasiyanın bütün elementlərini daşıyırlar.

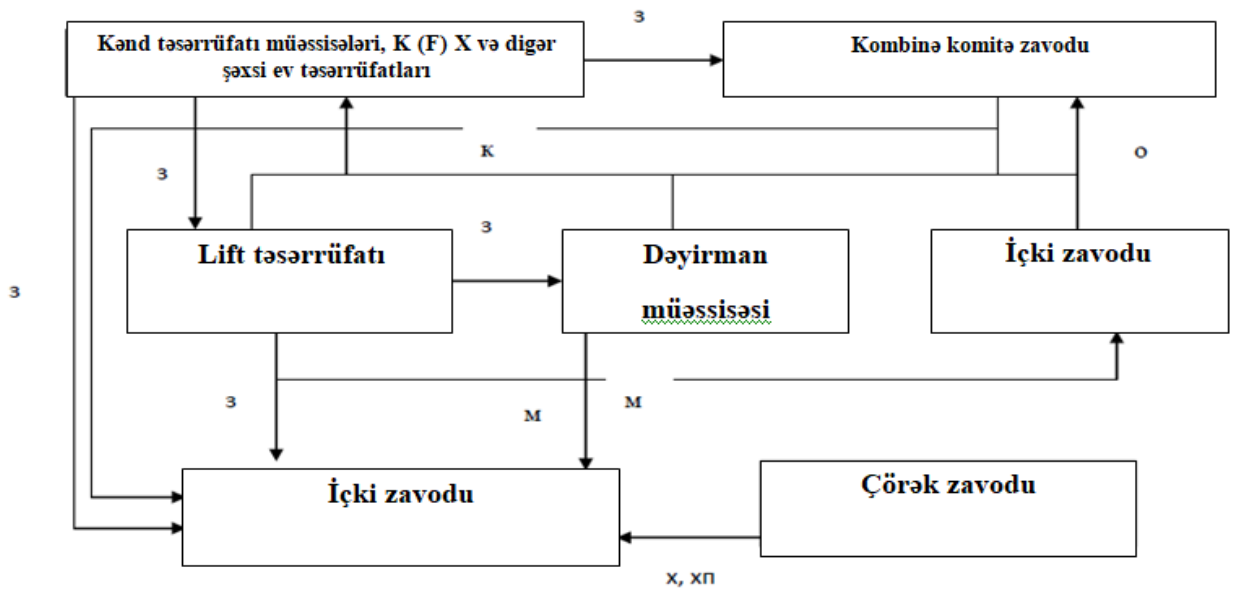
“Ümumi maraqların aqrar iqtisadiyyatı” prinsipinə əsaslanan aqrar-sənaye kompleksinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması üçün effektiv iqtisadi yolların qəbul edilməsi problemini öyrənirəm. Çox səviyyəli inteqrasiya əsasında kənd təsərrüfatı kooperasiyası yaratmaq siyasətinin həyata keçirilməsi, Azərbaycanda inkişaf etmiş çox strukturlu iqtisadiyyatın müxtəlif səviyyəli müxtəlif təsərrüfat subyektləri arasında qarışıq əlaqəli bir sistem olması ilə çətinləşir (ixtisasları çörəkçilik, ət, süd, üzüm və digər alt komplekslərə bağlıdır). Hazırda aqrar ixtisaslaşmanın dərinləşməsi və genişlənməsi ilə birlikdə şəkər çuğunduru altkompleksi təyin edilmişdir. Eyni zamanda, əsas problem ədalətsiz qiymətlər və əmtəə mübadiləsi münasibətlərinin yüksək qeyri-sabitliyi ilə ifadə olunan məhsul alt komplekslərinin özündə bərabər olmayan iqtisadi münasibətlərdə aşkar olunur. Bütün bu amillər müxtəlif əməkdaşlıq formalarının alt kompleksləri daxilində şüur ehtiyacını ortaya qoyur.

Məsələn, şəkər çuğunduru istehsalında çuğundur yetişdirən təsərrüfatlar xammal əlavəsi rolunu oynayır, yəni, istehsal dövrünün əvvəlindədirlər.

Əslində yaradılan qapalı istehsal dövrü müsbət bir həqiqətdir, eyni zamanda bu zəncirdə mürəkkəb bir problem var, bir tərəfdən çuğundur əkən təsərrüfatlar kənd təsərrüfatı holdinqindən zəmanətli satınalma əldə edir, digər tərəfdən də buna böyük bir asılılıq var.

Belə bir vəziyyətdə, kənd təsərrüfatı istehlak kooperativlərinin yaradılması istehsal deyil, təcili hala gəlir, çünki kənd təsərrüfatı holdinqinin mövcudluğu artıq təsərrüfatlararası kooperasiyanın formalaşmasına kömək etmişdir. Şaquli kooperasiya yaradılması həm də çuğundur əkən təsərrüfatların emal və xidmət kooperativləri yaratmaqla onsu da işlənmiş məhsullarını istehsal tsiklindəki kənd təsərrüfatı holdinqinin aşağıdakı istehsal strukturlarına birbaşa sata bilməsi səbəbindən də aktualdır.

**Sxem 1: Taxıl istehsalı dövrünün mümkün sxemi**



**Mənbə:** Mikayılov V.Ş., Fərzəliyev E.B. 2018: s.231

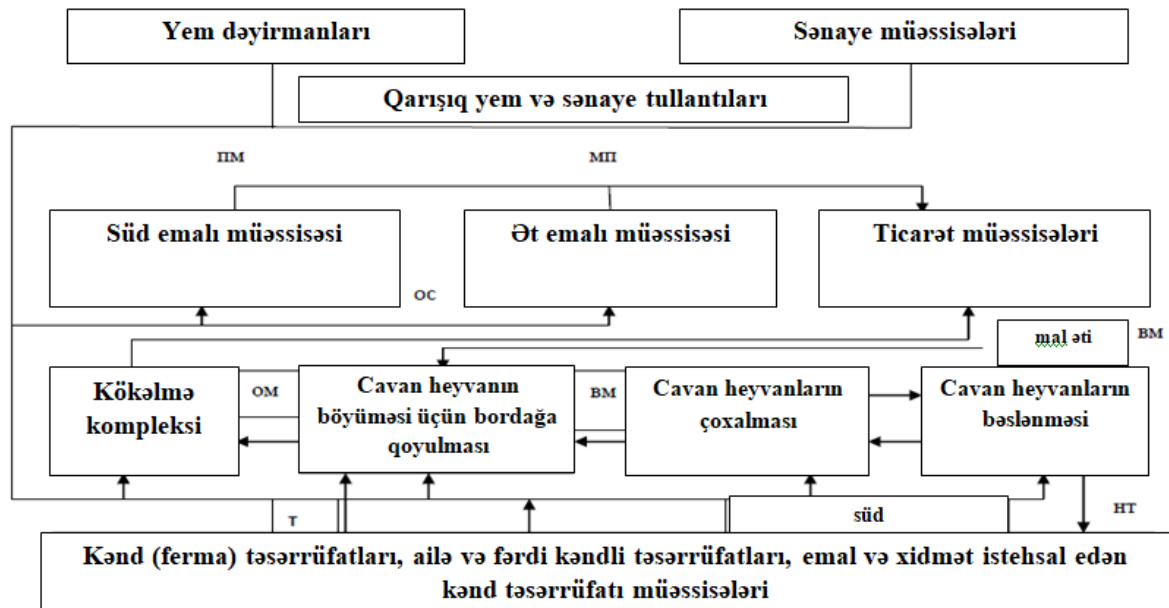
- 3 - taxıl;
- k - qarışıq yem;
- o – israf (otxod);
- m - un;
- x, xп - çörək və çörək məhsulları

Gördüyünüz kimi məhsul alt komplekslərinin işləməsi dayanıqlı istehsal dövrü yaratmağa əsaslanır. Təsərrüfatlararası kooperasiya baxımından burada geri bildirişlərə yəni, sənaye müəssisələrinin kənd təsərrüfatı istehsalına təsirinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu vəziyyətdə, istehsal və istehlak kooperativlərinin yaradılması üçün hər cür şərait mövcuddur, məsələn, taxıl istehsalı, emalı və saxlanması üçün bütün müəssisələr kompleksini əhatə edən ən çox yayılmış taxıl istehsalı dövründə. Diaqramda göstəriləyi kimi ən vacib əlaqələr taxıl istehsalçıları ilə yem fabriki arasında müşahidə olunur. Heyvandarlıq sahələrinin uğurlu inkişafı

xeyli dərəcədə yem sənayesinin inkişaf səviyyəsindən asılıdır və əksinə, yem sənayesinin vəziyyəti kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən təşkilatlardakı müvafiq xammal istehsalının inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilir.

Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı istehsalı olan digər emal müəssisələrindən (dəyirman, çörək zavodu, damıtma zavodu və s.) Mövcud rəylər zəifdir. Təsərrüfatlararası əməkdaşlıq çərçivəsində geribildirimlərin vacib olduğu digər istehsal dövrləri arasında şəkər çuğunduru da qeyd edilməlidir. Ən sadə rəy, xammal istehsalçılarından məhsul istehsal etməsi və onları sənaye müəssisələrinə və ya saxlama strukturlarına ötürməsi, heyvan yemi üçün istifadə olunan tullantıları qarşılığında alması ilə ortaya çıxır. İstehsal dövrləri və ət və süd məhsulları altkompleksi daxilində mübadilə əlaqələri quraraq, aydın bir mərhələ ixtisaslaşmasına əsaslanan istehsal və istehlakçı kooperasiya şəklində şaquli-üfüqi inteqrasiya yaratmaq mümkündür.

**Sxem 2: Südlük və ətlik və südlük heyvandarlıqda şaquli-üfüqi inteqrasiyanın mümkün sxemi**



**Mənbə:** Mikayılov V.Ş., Fərzəliyev E.B. 2018: s.231

- t - buzovlar,
- nt - düyələr və ya ilk düyələr;
- vm - pilləli gənc böyümə;
- om - kökəlmiş gənc böyümə;
- vs - öldürülmüş mal-qara;
- os - kökəldilmiş mal-qara;
- pm - süd məhsulları;

➤ mp - ət məhsulları.

Sxemdə göstərilədiyi kimi əsas mal-qara sürüsü əkinçilik müəssisələrində və digər fərdi təsərrüfatlarda yerləşir və beləliklə üfüqi istehsal kooperasiyası təşkil edir. Bu kooperativdə ardıcıl bir süd və ət və süd istehsalı baş verir. Beləliklə, bütün nəsilər sonrakı düyə yetişdirilməsi və mal ət istehsalı müəssisələrinə köçürülür. Həm də əvəzedici gənc heyvanların çoxalmasını təmin edə biləcək yüksək məhsuldar bir inək sürüsünün yerləşəcəyi təsərrüfatlarda.

Qoyunçuluqda bir istehsal kooperativinin yaradılması da istehsalın iki mərhələsinə əsaslanı bilər və bu səbəbdən əməkdaşlıq əsasən heyvanların heyvandarlığının təkrar istehsalını həyata keçirən təsərrüfatlarla gənc heyvanları çatdırılma standartlarına uyğun qidalandıran təsərrüfatlar arasında baş tutacaqdır.

Xüsusi xüsusiyyətləri baxımından quşçuluq, məsələn inkubasiya və quşçuluq stansiyasının mövcudluğu tamamilə təsərrüfatlararası kooperasiyaya keçirilməli və sənaye tipli müəssisələrdə cəmləşdirilməlidir.

Təsərrüfatlararası kooperasiya yaratmaqla qida alt komplekslərinin yenidən qurulması, kooperativdaxili iqtisadi əlaqələrə vasitəçilik etdiyi üçün aqrar sektorda struktur islahatının yüksək nəticələrini əldə etmək üçün ən təsirli mexanizmdir. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı kooperativləri əksər hissəsi qida alt kompleksləri daxilində fəaliyyət göstərən bir çox ərazi quruluşunu əhatə edir. Mərhələ ixtisaslaşması ərazi dairəsində genişləndirildiyi üçün əməkdaşlıq müəyyən bir inzibati bölgə çərçivəsindən kənara çıxmalıdır.

Bu ehtiyac, diaqramda göstərilədiyi kimi malların effektiv hərəkəti üçün şərait yaratmaq probleminin mövcudluğu ilə də ifadə olunur. Bütün bunlar əmtəə istehsalçıların əməliyyat xərclərinin artmasına və nəticədə milli əmtəə istehsalçıların məhsullarının maya dəyərinin və onların rəqabətə davamlı olmasına gətirib çıxarır. Tədqiqatlar göstərir ki, qida alt kompleksi daxilində, bazar mübadilələrinin hər bir sonrakı mərhələsində əməliyyat xərclərinin qida zəncirinin mütləq səmərəliliyinə təsiri dərəcəsi getdikcə daha əhəmiyyətli olur. Məhsulun son qiymətində kənd təsərrüfatı istehsalçıların payını artıraraq kənd təsərrüfatı istehsalının gəlirliliyində əhəmiyyətli bir artıma nail olmaq vacibdir.

Eyni zamanda, hər kənd təsərrüfatı məhsulu müxtəlif yollarla satıla bilər. İstehsalın qiyməti, xərclər və nəticədə mənfəət istehsalçının hansı metodu seçməindən asılıdır. Fərqli məhsullar istehsalçıdan son istehlakçıya “məhsul zəncirləri” deyilən müxtəlif yollarla tanıtılır. Bəlkə də ən təsirli satış qiymətlərini tətbiq edərək kənd təsərrüfatı istehsalçıların maraqlarını qoruyun. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin kənd təsərrüfatı yarmarkalarının təşkili təşəbbüsü nəticəsində paytaxtda mallarını sataraq kənd təsərrüfatı istehsalçıların özləri satıcı kimi çıxış etdikləri üçün qiymət artımının qarşısını 25-35% -ə qədər alır və eyni zamanda alıcılar üçün qiymətləri təxminən 40% endirirlər. Belə bir vəziyyətdə, dövlət satınalmaları zamanı eyni nisbət meydana gələcəyinə inanılır, istehsalçılar üçün qiymətləri artıraraq istehlakçılar üçün qiymət azalacaq. Prinsipcə həm alıcı, həm də istehsalçı üçün qarşılıqlı fayda, bazar spekulyantları qarşısında zərərli bir əməliyyat və ya məhsuldar bir əlaqə əmtəə mübadiləsi zəncirindən kənarlaşdırılaraq əldə edildi (Mikayılov E. 2015: s.96).

Fikrimizcə, kənd təsərrüfatı məhsullarının əmtəə dövriyyəsi sistemində islahatların aparılmasında ən təsirli tədbir həm də alıcı və tədarük kooperativlərinin (DSK) şaquli-üfüqi inteqrasiyası əsasında yaradılması olacaqdır. Aqro-sənaye istehsalında istehlakçı kooperativlərinin tədarükü və marketinqinin əsas məqsədi kooperativ üzvləri üçün satıla bilən məhsulların satışı və istehsal vasitələrinin təchizatı üçün daha əlverişli şərait yaratmaqdır. Bundan əlavə, kooperativlər nəqliyyat xərclərinə qənaət etməyə imkan verir, çünki müəyyən bir fəaliyyət növü üzrə ixtisaslaşma nəticəsində məhsul toplama üçün rəşional sxemlər və marşrutlar hazırlanır və nəqliyyat vasitələri mümkün qədər tam istifadə olunur. Bundan əlavə, onlar emal müəssisələrinin inkişafına töhfə verirlər, çünki xarici SPSSK təcrübəsindən də göründüyü kimi, bu quruluşda nə qədər əməliyyat əlaqələri bağlanarsa, tərəfdaşlar arasındakı münasibətlərin tənziqlənməsi xərcləri də o qədər aşağı olur. “Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq, kənd təsərrüfatı kooperasiya sisteminin təşkilati quruluşu çox səviyyəli bir sistem kimi təqdim olunur və kənd təsərrüfatı kooperativləri, kənd



təsərrüfatı kooperativlərinin ərazi və sahə birlikləri və milli səviyyədə kənd təsərrüfatı kooperativlərinin birlikləri.

Bu gün Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalı ilə bağlı müxtəlif dərəcələrdə təxminən 74 ictimai birlik fəaliyyət göstərir. Üzümçülük, quşçuluq, süd istehsalı, arıçılıq və s kimi ittifaqlar həm iqtisadi, həm də sosial sahələrdə inkişafda, həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsində fəal iştirak etməli, kənd təsərrüfatının səmərəliliyinin artmasına təsir göstərməli idi. Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi ilə fəal şəkildə əməkdaşlıq edən kənd təsərrüfatı sektorunun sahə birlikləri müəssisələri aqrar-sənaye kompleksinin sahələrində birləşdirməli idilər. Eyni zamanda, araşdırmalarımızın göstərdiyi kimi bir çox kənd təsərrüfatı istehsalçıları birlikləri və birlikləri iqtisadiyyata kiçik təsir göstərə bilər, çünki onlar kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları birliklərinin yaradılması ehtiyacına tam yönəlməyiblər və ya özlərinə belə bir vəzifə qoymurlar. Əslində həm iqtisadi, həm də sosial sahələrin inkişafında fəal iştirak etməli, həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsində fəal iştirak etməli və kənd təsərrüfatının səmərəliliyinə təsir göstərməlidir.

Bu gün filial birliklərinə ehtiyac var, çünki ölkəmiz ÜTT-yə qoşulmalı olacaq və belə bir vəziyyətdə dövlət artıq xarici məhsulları inzibati metodlarla məhdudlaşdırma bilməyəcəkdir. Bu vəziyyətdə, sektor ittifaqları əhəmiyyətli dərəcədə keyfiyyətsiz və müvafiq olaraq ucuz xarici məhsulların idxalı üçün bir növ maneə ola bilər. Bundan əlavə, istehsal sahələri və işləyənlər və satıcılar da daxil olmaqla, fəaliyyət göstərdikləri bölgəyə və iqtisadiyyatın ölçüsünə istinad edilmədən sektorlararası birləşmə baş verir. Görünən budur ki, sahə və ərazi birliklərinin kənd təsərrüfatı kooperativi modelində onsuz da qanunvericilik səviyyəsində müəyyənləşdirilməsi bu birlik və birliklərin fəaliyyətinin intensivləşdirilməsinə imkan verəcəkdir.

Aqrar sektorun əsas vəzifəsi əhalini sənaye sahələri üçün lazımlı qida məhsulları və xammal dəsti ilə təmin etməkdir. Buna əsaslanaraq, bu sahədə hüquqi şəxsləri, müəyyən bir qida subkompleksinin birinci səviyyəli kənd təsərrüfatı kooperativlərini iyerarxiya ilə birləşdirən “qida subkompleksinin sahə birliyi”

konsepsiyasını sektor baxımından formalaşdırmaq mümkündür. Qoruyucu, iqtisadi və sosial funksiyalarını birlikdə həyata keçirərkən üzvlərinin mənafeələrindən çıxış edərək ərazi-sektor prinsipinə əsasən formalaşır. Sektor həmkarlar ittifaqlarının əsas üstünlüklərindən biri onun ikiliyidir. Başqa sözlə, həm ictimai qeyri-kommersiya təşkilatı, həm də iqtisadi bir quruluşun rəhbər orqanı olaraq eyni vaxtda çıxış edə bilirlər. Respublikanın bir sıra bölgələrində qida alt komplekslərinin idarə olunma itkisi olduğunu nəzərə alsaq, bu tip bir modelin tətbiqi yalnız bərpa olunmasına deyil, həm də bir çox sosial funksiyaları yerinə yetirməklə kənd təsərrüfatı sektorunun sosial və iqtisadi baxımdan əhəmiyyətli bir quruluşa çevrilməsinə kömək edir.

Beləliklə, bu gün bu cür sənaye birliklərinin maraqlarına uyğun sisteməlik şəkildə işləyəcək bir quruluşa ehtiyacımız var.

Sözlə deyil, əslində kooperativ birlikləri və birlikləri birləşdirməli və dəstəkləməli olan belə bir quruluşun ortaya çıxması tələb olunur. Aqro-sənaye kompleksində belə bir quruluşun effektivliyi, əsasən fəaliyyətlərinin koordinasiyası və lazımsız rəqabətin olmaması ilə müəyyənləşdirilməlidir. Fikrimizcə, təsərrüfatlararası kooperasiya və sahələrarası inteqrasiya üçün katalizator funksiyasını yerinə yetirən belə bir quruluş, ticari fəaliyyəti ilə kənd təsərrüfatı kooperativ müəssisələrinin fəaliyyətini əlaqələndirə və aqrar-sənaye istehsalı sistemində inteqrasiya rolunu oynaya bilər.

### **3.2. Respublikada qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsində strateji istiqamətlər**

Son illərdə dünya iqtisadiyyatında bir sıra iqtisadi və siyasi proseslər daha da mürəkkəbləşdi, dünya maliyyə, valyuta, enerji resursları bazarındakı sabitliyin pozulması inkişaf etmiş ölkələrdə böyümənin (tənəzzülün) azalmasına, iqtisadi artım kimi bir bütün yavaşladı, ənənəvi ziddiyyətlər kəskinləşdi və milli, regional və beynəlxalq səviyyədə yeni ziddiyyətlər ortaya çıxdı. Yeni iqtisadi şərtlərə uyğun

olaraq həyata keçirilən hərtərəfli iqtisadi islahatlar ölkələrin iqtisadiyyatının maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsinə, bu sahədəki xarici iqtisadi sarsıntıların nəticələrinin minimuma endirilməsinə və iqtisadi artım templərinin artırılmasına yönəlmişdi.

Eyni zamanda, qlobal iqtisadi böhran, ikiqat devalvasiyadan sonra ixracat gəlirlərinin azalması, məzənnənin kəskin enməsinin mənfi nəticələri, qlobal əmtəə və enerji bazarlarındakı qeyri-müəyyənlik, inflyasiyanın artması, bank sektorundakı böhran, Makroiqtisadi vəziyyətdəki stres, bütün bu amillər qida təhlükəsizliyini təmin etmək və qida istehlakında azalmanın qarşısını almaq üçün əlavə tədbirlərin görülməsinə gətirib çıxardı.

Əhalinin kifayət qədər ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi davamlı və sabit sosial-iqtisadi inkişafın əsas şərtlərindən biri olmuşdur. İstər qlobal, istər regional, istərsə də milli miqyasda qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və cəmiyyətin bütün üzvlərinin qida ehtiyaclarının tam ödənilməsi üçün görülən tədbirlərin davamlı gücləndirilməsi problemin aktuallığını və problemin effektiv həll edilməsinin zəruriliyini əks etdirir (Ушачев И.Г. 2014: s.41).

Ümummillə lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə torpaq islahatlarının həyata keçirilməsi, kənd təsərrüfatı istehsalçılara kömək mexanizminin yaradılması, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi proqramının təsdiq edilməsi qida istehsalının artırılması istiqamətində ilk ciddi addımlardır.

Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasında Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı Dövlət Proqramı (2002-2005), Azərbaycan Respublikası Bölgələrinin Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008, 2009-2013, 2014-2018) 2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında Yoxsulluq və İqtisadi İnkişaf, fermer təsərrüfatlarının inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmiş, maddi-texniki bazalarını və infrastrukturunu yaxşılaşdırmış və yerli məhsulların qida istehlakındakı payını artırmışdır.

Buna baxmayaraq, bu proqramlar bu problemi tamamilə həll edə bilmədi: dünya ərzaq bazarında qeyri-sabitliyin olması qida idxalından asılılığı minimuma endirmək vəzifəsini daha da aktualaşdırdı. 2008-ci ildə “Azərbaycan

Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” tərəfindən 2008-ci ildə təsdiq edilmiş tədbirlər və qaydalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin əsas məqsədi taxıl, meyvə, üzüm bağları, toxum və taxıl bitkiləri, tərəvəz, tütün, yem əkmək, aqrosənaye kompleksinin inkişafı, kənd təsərrüfatı parkları, kənd təsərrüfatı emalı sənayesi və kənd əraziləridir. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında müəyyən edilmiş təlimatlara uyğun olaraq 2017-2020-ci illərdə kənd təsərrüfatı sektorunda intensiv metodların tətbiqinə üstünlük veriləcəkdir (Quliyev E. 2020: s:63).

Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, son illərdə qlobal iqtisadi çağırışlara cavab olaraq qida təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi iqtisadi inkişafa dair əsas strateji sənədlərdə və qəbul edilmiş strateji yol xəritələrində mövcud perspektivin əsas vəzifələrindən biridir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı üzrə Strateji Yol Xəritəsi” ndə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi strategiyasının əsas hədəflərindən biri də gücləndirilərək kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasıdır ölkədə istehsal bazası, qabaqcıl metodların idarə edilməsinin tətbiqini genişləndirmək. Qeyri-neft sektorunun inkişafı və ixrac potensialının genişləndirilməsi mövcud iqtisadi islahatların əsas istiqamətləridir. Bu baxımdan, bu yaxınlarda hazırlanan və həyata keçirilən strategiyaların əsas prioritetlərindən biri kənd təsərrüfatı sahəsində müqayisəli və rəqabətçi üstünlüklərin ən təsirli və səmərəli istifadəsi üçün əlverişli mühitin təşviq edilməsi və yaradılması üçün hərəkət etməkdir.

Strateji yol xəritəsinə görə 2020-ci ildə kənd təsərrüfatı istehsalı və emalı üçün əsas hədəflər bunlardır:

- Kənd təsərrüfatında əlavə dəyərin 1,235 milyon manat artması gözlənilən təxminən 575 milyon manat və dolaylı təsir 660 milyon manat olduğu gözlənilən Azərbaycanın real ümumi daxili məhsuluna birbaşa təsiri;

- Kənd təsərrüfatı istehsalı və emalı ilə məşğul olan müəssisə və təşkilatlarda 20.000 yeni iş yerinin yaradılması, bölgələrdə 25 kiçik və orta sahibkarlığın yaradılması;

- ət və süd məhsulları istehsalında müvafiq olaraq 20 və 30 faiz artım;
- 665 milyon manatlıq əlavə maliyyə mənbələrinin yaradılması;
- bölgələrdə və sənaye sahələrində 100-dən çox investisiya layihəsinin inkişafı;
- suvarma suyunun həcmində 20% artım əldə etmək;
- İstifadəsiz əkilən ərazidə% 5 artım, lakin uyğun torpaq;
- mineral gübrələrin və bitki mühafizə vasitələrinin istifadəsində yüzdə 25 artım;
- 90 əsas səviyyəyə qədər sertifikatlaşdırılmış toxumların çatdırılması;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üçün maşın və avadanlıq tədarükünün yüzdə 20 artması;
- ali təhsil müəssisələrində kənd təsərrüfatı ixtisaslarının sayında 20% artım;
- baytarlıq xidməti göstərənlərin sayında yüzdə 30 artım;
- ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracında 200 fermanın ixtisaslaşması və s.

Son illərdə ölkədə əsas qida məhsullarının istehsal səviyyəsini artırmaq üçün ardıcıl tədbirlər görülür. Növbəti illərdə əkinçiliyin inkişafı üçün mövcud torpaq sahələrindən səmərəli istifadə edilməsində yeni texnologiyaların tətbiqi ilə yanaşı, iri fermer təsərrüfatlarının və aqroparkların yaradılması ilə bağlı işlər intensivləşəcəkdir.

Eyni zamanda, əsas prioritetlərdən biri aqrar sektorda informasiya və məsləhət xidmətlərinin təşkili, mövcud tədqiqat müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və bazar iqtisadiyyatına cəlb edilməsidir. Eyni zamanda, ixtisaslaşma səviyyəsi artarsa, qida standartları ilkin istehsalçıdan istehlakçıya (“zəncir”) qədər bütün mərhələlərdən yaxşılaşsa və ixrac coğrafiyasını genişləndirmək tədbirləri görülsə, kənd təsərrüfatı sektoru ixrac potensialını artırma biləcəkdir.

Bundan əlavə, tədarük və satılma infrastrukturunun genişləndirilməsi kənd təsərrüfatı təchizatı zəncirinin inkişaf etdirilməsində, məhsul itkilərinin, qiymətlərin dəyişməsinin qarşısını almaq və idxaldan asılılığı daha da azaltmaq üçün uzun bir yol keçəcəkdir.

Sonrakı illərdə heyvandarlıq və süd komplekslərinin, damazlıq və quşçuluq təsərrüfatlarının, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və toxumçuluq müəssisələrinin inkişafı üçün məqsədyönlü tədbirlər görülməlidir.

Yuxarıda göstərilənlərə əlavə olaraq ölkədə kənd təsərrüfatı torpaqlarından səmərəli istifadə edilməsi, kənd təsərrüfatı torpaqlarının modernləşdirilməsi və torpaq bazarının inkişafı mexanizmi, mühasibat və statistika sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə mövcud qanunvericilik sisteminin təkmilləşdirilməsi planlaşdırılır. Aqrar sektora dövlət dəstəyi çərçivəsində vergi güzəştləri, subsidiyalar, güzəştli kreditlər, kənd təsərrüfatı lizinqi və kənd təsərrüfatı xidmətləri mexanizminin təkmilləşdirilməsi planlaşdırılır. Bundan əlavə, “elektron kənd təsərrüfatı” sisteminin yaradılması və tətbiqi aqrar sektorda gələcək dövlət dəstəyinin əsas prioritetinə çevriləcəkdir.

Aqrar sektorun davamlı inkişafını və onun maliyyə dəstəyini təmin etmək üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğun olardı (Mikayılov V.Ş., Fərzəliyev E.B. 2018: s.131):

- effektiv və intensiv inkişafın təşviqi üçün dövlət dəstəyinin davam etdirilməsi;
- ekoloji cəhətdən təmiz qida məhsullarının istehsalının təşviq edilməsi;
- fermerlərin əməkdaşlıq əsasında kooperativ əkinçilik şəklində hərəkət etməyə təşviq etmək;
- ölkədə yaşıl bazarlar və fermerlər şəbəkəsinin genişləndirilməsi;
- ölkədə və xaricdə lojistik mərkəzlərin dəstəklənməsi və təbliği;
- “sahədən masaya” zəncirindəki subyektiv maneələrin aradan qaldırılması;
- maddi və texniki tədarükü gücləndirmək üçün lizinq fəaliyyətinin genişləndirilməsi
- mövcud qanunvericiliyə müvafiq dəyişikliklər edərək kənd təsərrüfatı sığortası sisteminin təkmilləşdirilməsi və təbii fəlakətlərin vurduğu zərərin azaldılması üçün icbari sığorta mexanizminin hazırlanması;
- fermerlərin maddi ehtiyaclarını ödəmək üçün kənd yerlərində ixtisaslaşmış kənd təsərrüfatı banklarının yaradılması;

Fikrimizcə, kənd təsərrüfatı istehsalının artırılması üçün bir sıra təsirli tədbirlərin həyata keçirilməsi də zəruridir. Ölkədə azot gübrələrinin istehsalı üçün bir zavodun tikilməsi, bölgələrdə topdan və pərakəndə şəbəkələrin yaradılması və toxumçuluğun gücləndirilməsi planlaşdırılır.

Aşağıdakı tədbirlər kənd yerlərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsində və burada göstərilən xidmətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsində xeyli kömək edəcəkdir.

- kənd yerlərində soyuducu anbarların sayının artırılması, beləliklə qida məhsullarının uzun müddət saxlanması;

- kənd təsərrüfatı məhsulları və onların ehtiyat hissələri, gübrələrin istehsalı və təchizatı üçün müəssisələrin yaradılması prosesinin stimullaşdırılması və maddi-texniki bazanın və laboratoriyaların gücləndirilməsi;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, satışı, təchizatı və maddi-texniki təchizatı sahəsində kooperativlərin yaradılmasına dəstək;

- müasir tələblərə uyğun olaraq yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasının gücləndirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üçün təhsil müəssisələri və ixtisasartırma kursları şəbəkəsinin yaradılmasına dəstək.

Kənd təsərrüfatının yeni çağırışlara uyğun modernləşdirilməsi ən aktual vəzifələrdən biridir. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı istehsalının intensiv inkişafını, qida istehlak normalarını və emal sənayesində xammal tələbatını artırma meylini nəzərə almaq lazımdır, bununla əlaqədar müvafiq tədbirlərin sürətləndirilməsi lazımdır.

Qarşıdakı illərdə kənd təsərrüfatı bitkilərinin, o cümlədən pambığın ixrac potensialını inkişaf etdirmək üçün pambıq əkini stimullaşdırmaq və genişləndirmək üçün yeni torpaq sahələrinin tətbiqi planlaşdırılır. Bundan əlavə, narahatlıq doğuran sahələrdən biri də böyük taxılçılıq təsərrüfatlarının yaradılmasıdır.

Eyni zamanda, ölkəmizin təbii iqlimi ölkəmizdə üzümçülüğün daha da inkişafına, bu sahədə yeniliklərin əldə edilməsinə və şərabçılığın inkişafına üstünlük verir.

Azərbaycanda üzümçülüğün inkişafı məqsədi ilə 2012-2020-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında Üzümçülüğün İnkişafına dair Dövlət Proqramı təsdiq edilmişdir. Proqramın əhəmiyyəti üzüm və şərab məhsullarının ixracının artırılması və idxalı əvəz edən sahələrin inkişafı baxımından çox vacibdir (Mikayılov V.Ş., Fərzəliyev E.B. 2018: s.136).

Kənd təsərrüfatını yaxşılaşdırmaq üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi, fikrimizcə, böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir:

- intensiv əkinçilik metodlarından geniş istifadə;
- istifadə edilməmiş tinglərin əkin zonasına cəlb edilməsi;
- iri taxılçılıq təsərrüfatlarının yaradılması üzrə işlərin davam etdirilməsi;
- ixrac yönümlü fındıq, nar, həmçinin zeytun, pambıq və tütün istehsalının təşviqi;

Bitki mənşəli məhsulların emalının inkişafı üçün aşağıdakı tədbirlər vacib olacaq:

- rəqabətə davamlı məhsullara dəstək;
- meyvə və tərəvəzlərin emalı üçün bir şəbəkənin yaradılmasına dəstək;
- üzüm, konserv və meyvə sularının emalı zavodlarının modernləşdirilməsi;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü, qablaşdırılması, saxlanması, satışı və emalı üzrə birlik və birliklərin yaradılmasına dəstək;

Əsas problemlərdən biri də proliferativ təhlükəsizliyin əsas komponentlərindən biri olan təhlükəsizlik məhsullarının izlənməsi sisteminin köklü inkişafıdır. Hazırda dövlət qurumları Azərbaycanda kənd təsərrüfatı və qida məhsullarının keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə nəzarət edir. Hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinin düzgün koordinasiyasını qurmaq və mövcud problemləri yaratmaq üçün institusional islahata ehtiyac var.

Əsas qida təhlükəsizliyi prioritetləri aşağıdakılar olmalıdır:

- müasir sığorta fondunun və qida ehtiyatlarının yaradılması;
- qida məhsullarının istehsalı, saxlanması, emalı və satışı üçün tam sistem və avadanlıqların yaradılması;



- yerli istehsal ilə əlavə oluna bilən malların istehsalı üçün aktiv qoruma, xarici siyasətin effektiv koordinasiyası, malların istehsalı üçün əlverişli keyfiyyətli məhsullar hüququ əsasında məhsuldar ayrışdırılışın dəstəklənməsi;

- kənd təsərrüfatı istehsalı və emalı zonalarının resurs potensialının əsas komponentlərinin saxlanması və gücləndirilməsi, yəni, inkişaf, istehsal və məhsuldarlıq, qabaqcıl texnologiyalar, elmi və texniki potensial;

- sosial müdafiə və sosial təminat sistemi, müəyyən sosial qruplara və dövlət müəssisələrinə sosial yardımın göstərilməsi, fərdlərə ünvanlı yardımın genişləndirilməsi;

- əkinçilik bölgələrində və ölkə əhalisinin əhəmiyyətli bir hissəsinin yaşadığı ərazilərdə sosial və iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi;

- kənd təsərrüfatının müasir kiçik ölçülü avadanlıqlarla texniki təchizatı üçün tədbirlərin genişləndirilməsi (“boz inqilab” ün elementləri);

- istifadə olunan bitkilərin təkmilləşdirilməsi və yeni yüksək məhsuldar bitkiçilik sortlarının yaradılması (“yaşıl inqilab” ün elementləri);

- kənd təsərrüfatı kooperativlərinin genişləndirilməsi və inkişafının təşviqi.

## NƏTİCƏLƏR VƏ TƏKLİFLƏR

Sonda nəticə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

İnsan sivilizasiyasının ortaya çıxması ilə ortaya çıxan qida təhlükəsizliyi, 20-ci əsrin ikinci yarısında müəyyən amillərin və tendensiyaların təsiri nəticəsində dövrümüzün ən aktual və kəskin problemlərindən birinə çevrildi;

İnsanlar hər zaman ən yaxşı fiziki, sosial və iqtisadi şərtlərlə aktiv və sağlam bir həyat sürmələrini təmin edən təhlükəsiz və qidalı qidaya sahib olduqları təqdirdə qida təhlükəsizliyinin təmin edildiyi güman edilir;

Son hesablamalara görə, dünyada təxminən 795 milyon insan xroniki aclıqdan əziyyət çəkir ki, bu da əvvəlki on ildəkindən 167 milyon, 1990-1992-ci illə müqayisədə 216 milyon azdır. Bu o deməkdir ki, hazırda dünyada hər 9 nəfərdən biri aktiv və sağlam bir həyat üçün kifayət qədər qidalı qida əldə etmək imkanına malik deyil;

Acların çoxu (780 milyondan çox insan) inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yaşayır. 1990-1992-ci illər arasında bu bölgələrdə ciddi qidalanma yayılması yüzə 44,4 azaldı və ac insanların ümumi əhalidəki nisbəti yüzə 12,9 idi.

2015 Dünya Qida Zirvəsi (WFS) və Minilliyin İnkişaf Məqsədləri (MİM) tərəfindən aclığa qarşı mübarizədə qarşıya qoyulan hədəflərə çatmaq üçün müəyyən edilmiş dövrün son ili idi. Proqnozlar inkişaf etməkdə olan ölkələrin əldə edilə bilən MİM hədəflərinə çatmaq yolunda olduqlarını göstərir. Lakin ÜP-nin məqsədləri yerinə yetirilməyib və bu sahədə nəzərəcarpacaq dərəcədə ləngimə var. Beləliklə, aclıqdan əziyyət çəkənlərin sayı 2015-ci ildəki hədəfdən 285 milyon çoxdur.

“Bölgələr arasında dərin fərqlər var. Bəziləri aclığı azaltmaqda sürətli irəliləyiş əldə etdilər. Latın Amerikasını və Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya həm MİM-lərdə həm də ÜP-də aclıq hədəflərinə çatdı. MİM hədəfləri Qafqaz və Orta Asiyada, eləcə də Qərbi və Şimali Afrika bölgələrində həyata keçirilmişdir. Karib dənizi, Okeaniya, Cənubi Asiya, Şərqi və Cənubi Afrikada irəliləyiş əldə edilsə də, MİM-nin aclıq hədəfinə çatmaq üçün temp kifayət deyil. Nəhayət, Qərbi Asiya və Mərkəzi Afrika həqiqətən aclıq hədəflərinə çatmır.

İnkişaf etməkdə olan 129 ölkədə aparılan müşahidələr 72 ölkənin Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə nail olduğunu göstərdi. Bunlardan 29 ölkə də ÜFP-nin hədəflərinə cavab verib. On iki ölkə, 1990-1992-ci illərdə ac əhalini yüzdə 5-dən aşağı tutaraq və ya bu bazada çox yaxın tutaraq MİM-lərə cavab olaraq qəbul edildi.

Demografik və sosial aspektlər: demografik dəyişikliklər: əhali artımı, şəhərləşmənin və şəhər miqrasiyasının optimal tənzimlənməsi; kənd yaşayış tərzinin şaxələndirilməsi, işgüzar inkişafın sürətləndirilməsi və əhalinin müxtəlif qrupları arasında yaşayış səviyyəsindəki fərqlərin azaldılması üçün imkanların genişləndirilməsi; sosial təminat sistemi daxil olmaqla artan sosial müdafiə; təhsil, səhiyyə və s. İqlim və ekoloji aspektlər: təbii fəlakətlərə hazırlıq və cavab tədbirlərinin yaxşılaşdırılması; Qida təhlükəsizliyinin bütün aspektlərini təsir edən amillərdən biri ekosistemin tənəzzülü və təbii ehtiyatların tükənməsi, xüsusən də biomüxtəliflik və iqlim dəyişikliyinə kənd təsərrüfatına təsiridir. Buna görə də təbii ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyinin artırılması hər zaman ən vacib vəzifələrdən biri olaraq qalacaqdır.

Dünya Qida Sammitində iştirakçı ölkələr tərəfindən qəbul edilən dörd Strateji Məqsəd və Beş Roma prinsipi davamlı qida təhlükəsizliyinin təmin olunmasında kritik rol oynayır. Bunlar strateji hədəflərə çatmaq üçün alət olan öhdəlikləri və hərəkətləri də əks etdirir. Strateji hədəflərə aşağıdakılar daxildir: 2015-ci ilədək dünyadakı ac insanların sayını iki dəfə azaltmaq; FAO Komitəsinin Qida Təhlükəsizliyi Komitəsinin işi üçün əsas platforma kimi hərtərəfli islahatlar aparılması və kənd təsərrüfatı, qida təhlükəsizliyi və qida təchizatı sahələrində qlobal tərəfdaşlığın inkişafı; qlobal maliyyə böhranının təsirinin azaldılması və kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsini böhrandan əvvəlki səviyyəyə qaldırmağa çalışmaq, həmçinin davamlı istehsal investisiyaların stimullaşdırılması; iqlim dəyişikliyi problemi və bunun azaldılması üçün kənd təsərrüfatının yeni şərtlərə uyğunlaşdırılması.

Bu strateji hədəflərə çatmaq üçün Davamlı Qlobal Qida Təhlükəsizliyi üçün beş Roma prinsipi müəyyən edilmişdir: ölkələrin müvafiq və konkret nəticələr və ortaqlıqlar üçün vəsait ayırma planlarına investisiya qoymaq; tənzimləməni

təkmilləşdirmək, daha səmərəli resurs bölgüsünü təmin etmək, təkrarlanmanın qarşısını almaq və itkin tədbirləri müəyyən etmək üçün milli, regional və qlobal səviyyədə strateji koordinasiyanı gücləndirmək; ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə ikili yanaşmanın tətbiqi (əhalinin həssas qruplarının aclıq problemlərinin aradan qaldırılması üçün təcili tədbirlər, davamlı kənd təsərrüfatı inkişafı, qida təhlükəsizliyi və aclıq və yoxsulluğun köklü səbəblərini aradan qaldırmaq üçün orta və uzunmüddətli proqramlar); çoxtərəfli qurumların səmərəliliyinin davamlı artırılması, cavab və koordinasiya qabiliyyətlərinin artırılması yolu ilə çoxtərəfli sistemin mühüm rolunun təmin edilməsi; kənd təsərrüfatına, qida təhlükəsizliyinə və investisiya qoyuluşuna dair bütün tərəfdaşların çoxillik proqram və planlarında vaxtında və etibarlı iştirakının təmin edilməsi.

Eyni zamanda, “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və emalı üzrə Strateji Yol Xəritəsi” ndə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi strategiyasının əsas hədəflərindən biri kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaq, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı, maliyyələşdirmə və subsidiyaların yaxşılaşdırılması, kənd təsərrüfatına kreditləşmənin liberallaşdırılması və faiz dərəcələrinin aşağı salınması, “yaşıl inqilab” ın nailiyyətlərindən fəal istifadə, qeyri-neft sektorunun sürətlə inkişafı və ixrac potensialının genişləndirilməsi bütün dövrü texniki cəhətdən modernləşdirməkdir. Bu baxımdan, kənd təsərrüfatı sahəsində müqayisəli və rəqabətçi üstünlüklərdən ən təsirli şəkildə istifadəni stimullaşdırmaq və əlverişli mühit yaratmaq üçün bu yaxınlarda hazırlanmış və həyata keçirilmiş fəaliyyət strategiyalarının əsas prioritetlərindən biridir.

# İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

## Azərbaycan dilində

1. “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Məlumatı, 1995, №23-24, maddə 368; Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2001.
2. “Qida məhsullarının təhlükəsizliyinə və qida dəyərliliyinə gigiyenik tələblər” sanitariya-epidemioloji qaydalar və normativlərin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin əmri (Bakı, № 25 30.04.2010-cu il).
3. “Yeyinti məhsulları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. “Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu”-da dərc edilmişdir (31 yanvar 2000-ci il, № 1)
4. Cəfərov F., Fətəliyev H. (2014) “Funksional qida məhsullarının texnologiyası”, Bakı, “Elm” 381 səh.
5. Əhmədov Ə.İ., Musayev N.X. (2015) “Ərzaq mallarının ekspertizası” Dərslik, Bakı, “Çaşıoğlu” 568 səh.
6. Fərzəliyev E.B. (2014) “Qida məhsullarının müasir tədqiqat üsulları”, Bakı, “İqtisad Universiteti” 365 səh.
7. Həsənova S.Ə., Həşimov X.M. (2014) “Qida kimyası”, Bakı, “İqtisad Universiteti Nəşriyyatı” 477 səh.
8. Quliyev E. (2020) “Qida təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi problemləri və strateji istiqamətləri monoqrafiya”, Bakı, “Kooperasiya” 463 səh.
9. Quliyev E.A. (2018) “Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi: reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər”, Bakı, “Kooperasiya” 479 səh.
10. Quliyev N., Məmmədli G., Məmmədova H. (2017) “Xammal və qida məhsullarının təhlükəsizliyi”, Bakı, “İN-2017” 215 səh.
11. Məhərrəmov M.Ə., Məhərrəmov M.H., Kazımova İ.H., Məhərrəmov S.İ. (2018) “Xammal və qida məhsullarının təhlükəsizliyi fənnindən praktikum”, Bakı, “İqtisad Universiteti” 146 səh.

12. Məhərrəmov M.Ə. (2015) “Qida məhsulları texnologiyasının nəzəri əsasları”, Bakı, “İqtisad Universiteti” 382 səh.

13. Məhərrəmov M.Ə. (2016) “Qida məhsullarının çirklənmə problemləri”, “Ali təhsildə keyfiyyətin təminatı” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları (23-24 dekabr 2016-cı il) Lənkəran, səh.72-74.

14. Məhərrəmov M.Ə. (2017) “Qida məhsulları texnologiyasının nəzəri əsasları”, Bakı, “İqtisad Universiteti” 383 səh.

15. Mikayılov V.Ş., Fərzəliyev E.B. (2018) “Qida məhsullarının ümumi texnologiyası”, Bakı, “Kooperasiya” 831 səh.

16. Mustafayev F.Ə., Rüstəmov E.Ə. (2013) “Yeyinti məhsullarının laboratoriya müayinələri”, Dərslik. “Elm” 448 səh.

17. Nəzərov Ç., Qasımlı Z. (2013) “Qida təhlükəsizliyi. Qida mədəniyyəti”, Bakı, “QHT nəşriyyatı” 304 səh.

### **İngilis dili**

1. Hajiyeva S.R., Gadirova E.M. (2017) Environment and food safety, Baku: Science and Education, 159 p.

2. Commodity Markets Outlook. (2016) A World Bank Quarterly Report, October ([www.worldbank.org/commodities](http://www.worldbank.org/commodities)).

3. FAO Statistical Pocketbook. (2015) Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome.

4. Food Import Dependency / World food summit. (2014) Rome, 13-17 November.

5. Food Security Assessment 2010-2020. (2015) Washington, D.C.: USDA.

6. Koehler R. (2014) Traditional food, Seoul: Korea foundation, 132 p.

### **Rus dilində**

1. Алиева А.Г. “Азербайджан: продовольственная безопасность и развитие аграрного сектора”. Журнал «Российское предпринимательство», 2013, №3, 201, стр.67-71

2. Васюкова А.Т. (2019) “Микробиология, физиология питания, санитария и гигиена”, Москва: КноРус, 196 стр.
3. Гавриленков А.М., Зарцына С.С., Зуева С.Б. (2015) “Экологическая безопасность пищевых производств”, Санкт-Петербург: Гиорд, 271 стр.
4. Гайсин Р.С. (2015) “Механизм формирования и развития конъюнктуры рынка продовольствия (вопросы теории и методологии)”. М., изд. «Альфа». 456 стр
5. Дзахмишевой И.Ш. (2013) “Идентификация и фальсификация непродовольственных товаров,” Москва: Издательско-торговая корпорация Дашков и Ко, 356 стр.
6. Дунченко Н.И., Магомедов М.Д. (2014) “Управление качеством в отраслях пищевой промышленности”, Москва: Изд.-торговая корпорация Дашков и Ко, 210 стр.
7. Калугина З.И. (2014) “Деприватизация сельских сообществ”. М., ИНФРА,. 445 стр.
8. Касторных М.С., Кузьмина В.А., Пучкова Ю.С. (2016) “Товароведение и экспертиза пищевых жиров, молока и молочных продуктов”, Москва: Дашков и Ко, 326 стр.
9. Морозова Т.В. (2013) “Сельские сообщества России в период рыночной трансформации”, Петрозаводск, Изд. Карниц РАН,. 335 стр.
10. Отчёт Ф.А. (2015) «О мировой продовольственной безопасности в году» Рим, ([www.fao.org](http://www.fao.org)) 45 стр.
11. Позняковский В.М. (2015) “Безопасность продовольственных товаров (с основами нутрициологии)”, Москва: Инфра-М, 269 стр.
12. Прокопенко И.С. (2017) “Тайны еды”, Москва: “Э”, 286 стр.
13. Развитие сельского хозяйства - один из приоритетов государственной политики. Журнал «Контакт», 2013, №1 56, стр.22-23.
14. Сельское хозяйство и АПК: (2013) проблемы и направления развития (монография). - М., изд. Перо, 145 стр.

15. Ушачев И.Г. (2014). “Стратегические направления обеспечения продовольственной безопасности России / И.Г. Ушачев // Продовольственная безопасность России: материалы Междунар.конф”.: инф. бюлл. МИД РФ, (Москва, 12-14 марта). М. 226 стр.

16. Шмаков С.Б. (2013) “Как создать источники питания своими руками”, СПб: Наука и Техника, 286 стр.

### **İnternet resurslari**

1. [https://www.stat.gov.az/source/food\\_balances/](https://www.stat.gov.az/source/food_balances/)
2. <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4769>



## **Cədvəllərin siyahısı**

<b>Cədvəl 1:</b> Azərbaycan 2018-ci il üçün ərzaq təhlükəsizliyinə görə ölkələrin sıralamasında.....	16
<b>Cədvəl 2:</b> ÜDM strukturu, faiz.....	42
<b>Cədvəl 3:</b> Ümumi kənd təsərrüfatı istehsalı (cari qiymətlərlə, milyon manat).....	42
<b>Cədvəl 5:</b> Adambaşına əsas məhsul istehsalı (Azərbaycanla müqayisədə, 2019-cu il məlumatları).....	46
<b>Cədvəl 6:</b> Bütün kateqoriyalı təsərrüfatlarda taxıl sənayesinin vəziyyəti.....	50
<b>Cədvəl 7:</b> Bütün kateqoriyalı təsərrüfatlarda kartofçuluq sənayesinin əsas istehsal və iqtisadi göstəriciləri.....	51
<b>Cədvəl 8:</b> Hər kateqoriyadakı təsərrüfatlarda şəkər çuğunduru istehsalının əsas istehsal və iqtisadi göstəriciləri.....	51
<b>Cədvəl 9:</b> Hər kateqoriyadakı təsərrüfatlarda çay yarpağı istehsalının əsas istehsal və iqtisadi göstəriciləri.....	52
<b>Cədvəl 10:</b> Hər kateqoriyadakı təsərrüfatlarda meyvə istehsalının əsas istehsal və iqtisadi göstəriciləri.....	53
<b>Cədvəl 11:</b> Hər kateqoriyadakı təsərrüfatlarda tərəvəz istehsalının əsas istehsal və iqtisadi göstəriciləri.....	55
<b>Cədvəl 12:</b> Bütün kateqoriyalı təsərrüfatlarda bostan və tərəvəz məhsulları istehsalının əsas istehsal və iqtisadi göstəriciləri.....	56
<b>Cədvəl 13:</b> Bütün kateqoriyalı təsərrüfatlarda quşçuluq istehsalının iqtisadi və iqtisadi göstəriciləri.....	57

## **Sxemlərin siyahısı**

<b>Sxem 1:</b> Taxıl istehsalı dövrünün mümkün sxemi.....	70
<b>Sxem 2:</b> Südlük və ətlik və südlük heyvandarlıqda şaquli-üfüqi inteqrasiyanın mümkün sxemi.....	71